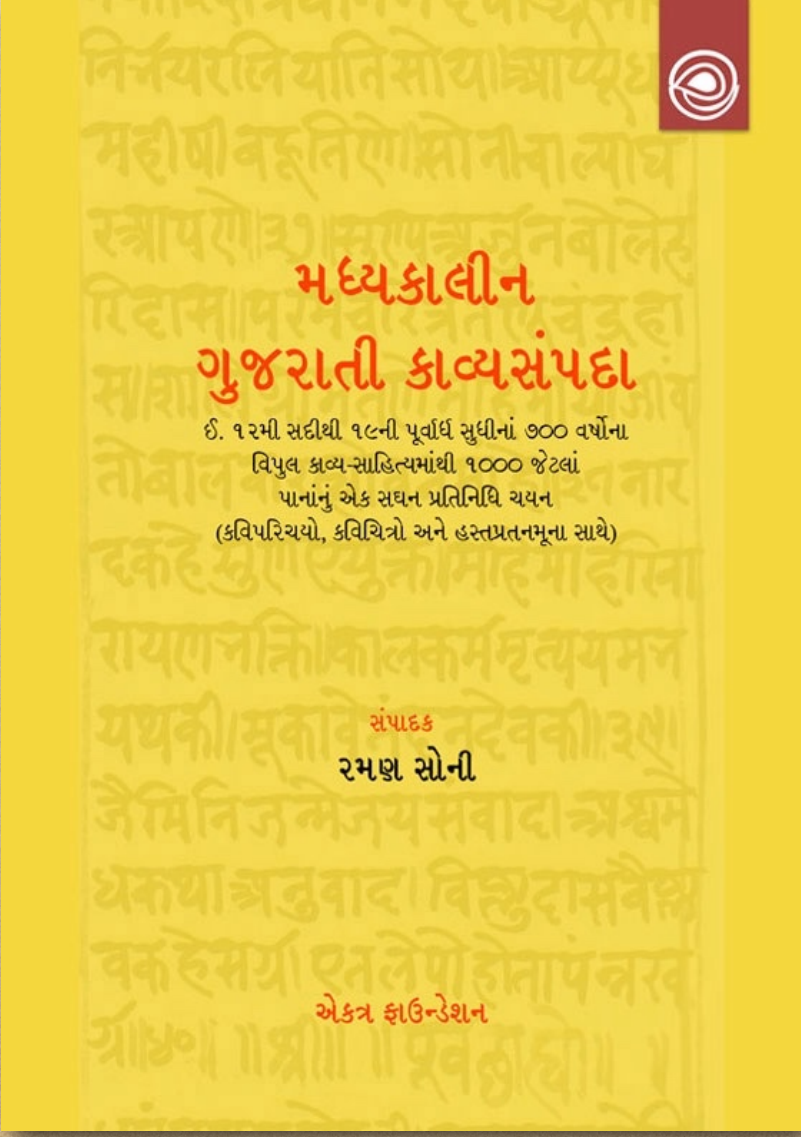
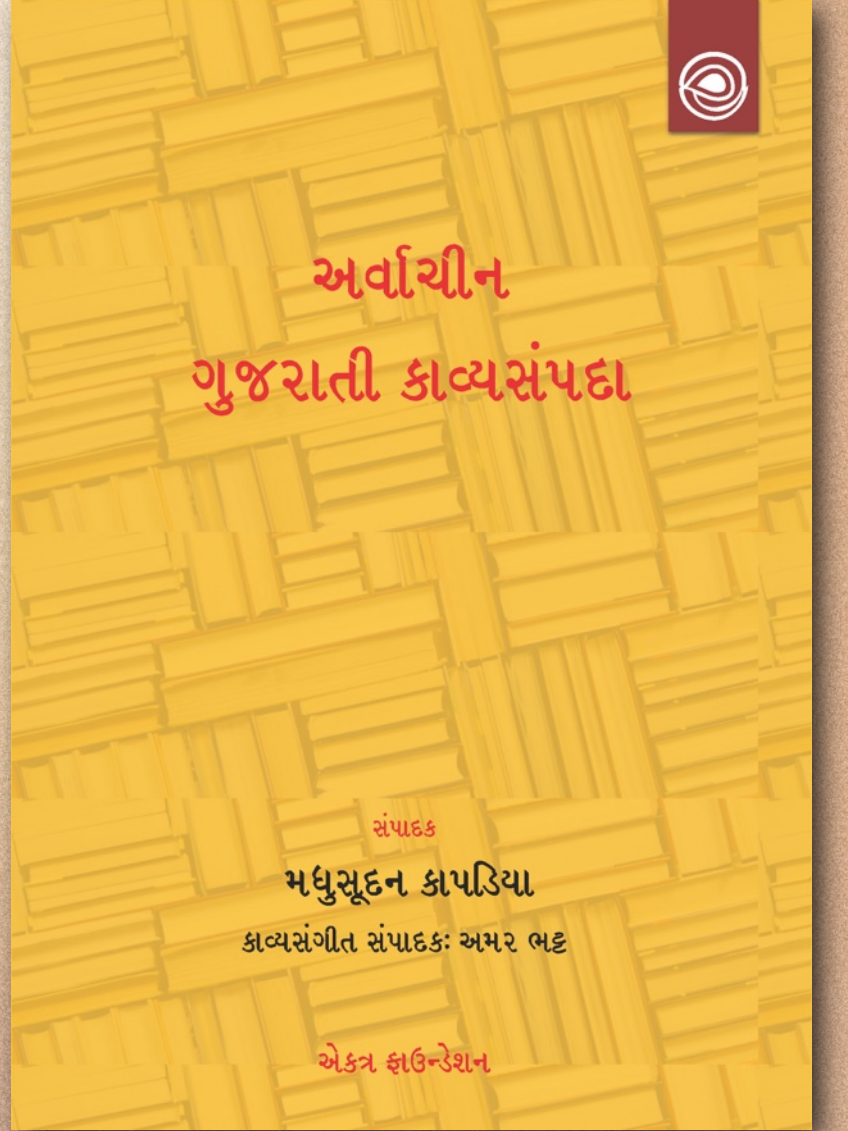

વર્ષ ૮ | સળંગ અંક ૪૯ | ઓગસ્ટ ૨૦૨૧

સમગ્ર સમયપટને આવરી લેતી કવિતા-સમૃદ્ધિ

સંપ્રત

સાંપ્રત સાહિત્ય-વિચાર-જગતની ઝલક આપતું સામયિક

સંપાદક : રમણ સોની

એકત્ર ફાઉન્ડેશન

અધ્યક્ષ : સિતાંશુ યશશ્ચંદ્ર

મુદ્રિત સાહિત્યનું વીજાણુ સાહિત્યમાં રૂપાંતર અને વિસ્તાર ગંખતી સંસ્થા

સંચયન

પ્રારંભ : ઓગસ્ટ, 2013

સંપાદક : રમણ સોની

18 Hemdeep Society, O P Road, Vadodara • phone: 91-9228215275 • email ramansoni46@gmail.com

પ્રકાશક : અતુલ રાવલ

608 Poplar St., Durham, NC 27703 - USA, phone: 704-756-1325 • email : atulraval@ekatrafoundation.org

તંત્ર-સંચાલક : રાજેશ મશરુવાળા

email : mashru@ekatrafoundation.org

- મુદ્રણ-અંકન (ટાઇપસેટ): વિભા સોની
- ડીઝાઇન અને નિર્માણ : અતુલ રાવલ
- લેઆઉટ - પરિકલ્પના : રમણ સોની

અમારી વેબસાઇટ:

www.ekatrafoundation.org

<https://ekatra.pressbooks.pub>

આ વેબસાઇટ પર અમારાં વી-પુસ્તકો તથા
'સંચયન'નાં તમામ અંકો વાંચી શકાશે.

- વીજાણુ સામયિક 'સંચયન' દર બે માસે ફેબ્રુઆરી, એપ્રિલ, જૂન, ઓગસ્ટ, ઓક્ટોબર અને ડિસેમ્બરની છેલ્લી તારીખોમાં પ્રકાશિત થાય છે.
- 'સંચયન' માટેનાં લખાણોની પસંદગી સંપાદક દ્વારા, મુદ્રિત ગુજરાતી સામયિકો અને ગ્રંથોમાંથી જ કરવામાં આવે છે. એ રીતે એ વી-ડાયજેસ્ટ સામયિક છે. ઉપરાંત તેમાં પસંદ કરેલી કૃતિઓનું પઠન-ધ્વનિઅંકન તેમજ ચિત્રકળાકૃતિઓ પણ મૂકવામાં આવે છે.
- 'સંચયન'માં પ્રકાશન માટે પસંદ કરેલી કૃતિઓના લેખકો – ચિત્રકારોની સંમતિ લેવામાં આવે છે.
- Navigation: અનુક્રમમાંના કોઈપણ લખાણ પર સીધા જ જવું હોય તો અનુક્રમમાંની તે વિગત પર ક્લિક કરશો.

અ નુ ક મ

સંચયન ૪૯ ઓગસ્ટ ૨૦૨૧

પઠન-શ્રવણનો આનંદ ✨ સંપાદકનું કથન ✨ રમણ સોની

પાંચ કાવ્યો ✨ કવિતા ✨ 'ગાફિલ', 'સરોદ'

ફટકો ✨ વાર્તા ✨ કેતન મુનશી

આડમાર્ગે અંબાજી ✨ પ્રવાસ ✨ રામપ્રસાદ શુક્લ

નળ-દમયંતી-સંવાદ ✨ કાવ્ય ✨ પુરુરાજ જોષી

બૌદ્ધિકની શોધમાં ✨ વિચાર-નિબંધ ✨ વાડીલાલ ડગલી

જેજેમા/દાદી ✨ કાવ્ય-અનુવાદ ✨ સીતાકાન્ત મહાપાત્ર/ભોળાભાઈ પટેલ

હું અને પુસ્તકો ✨ હળવો નિબંધ ✨ રમણ સોની

નથી ✨ કાવ્ય ✨ મનીષ પાઠક

વૈકુંઠ નથી જાવું ✨ લલિત નિબંધ ✨ બકુલ ત્રિપાઠી

સાંજના ઓળા-લાભશંકર ઠાકર ✨ કાવ્ય-આસ્વાદ ✨ નિરંજન ભગત

✨ 'એકત્ર'નો ગ્રંથ-ગુલાલ ✨

પઠન-શ્રવણનો આનંદ ૦ રમણ સોની

ગઈ વખતે આપણે ઉચ્ચારણ-લયની વાત કરતા હતા, તો હવે કાવ્યના લયની વાત.

‘કાવ્યમીમાંસા’માં એક સરસ શ્લોક છે :

‘યેડપિ શબ્દવિદો નૈવ, નૈવ ચાર્થવિચક્ષણા : ।

તેષામપિ સતાં પાઠઃ સુષ્ટુ કર્ણરસાયણમ્ ॥’

[જે લોકો શબ્દ(સૌંદર્ય) શું છે એ જાણતા નથી, કે અર્થ કરવામાં પણ જે વિચક્ષણ નથી એમને પણ (પઠનના) સુજોએ કરેલો (કાવ્ય)પાઠ સુચારુ રીતે કર્ણ-રસાયણ બને છે.]

ઉત્તમ લયવાહી પઠનનો અહીં મહિમા કરવામાં આવ્યો છે. શબ્દના મૂળમાં તો ધ્વનિ છે, અવાજ છે. શબ્દ વાંચીને નહીં એટલો સાંભળીને તરત ગ્રહણ કરી શકાતો હોય છે. વળી કાવ્યપાઠ માત્ર લયવાહી નહીં, અર્થવાહી પણ હોય છે – અર્થને પણ અનુસરતું પઠન. એવું પઠન, કાવ્યપઠનના જાણકાર વ્યક્તિએ કર્યું હોય તો સાંભળનાર માટે એ કર્ણ-અમૃત સમું બને છે.

કવિતા વગેરે સાહિત્યકૃતિઓ લખાતી-છપાતી થઈ એટલે વાચનનો વિસ્તાર થયો. એમાં મુદ્રિત શબ્દો પર આપણી આંખ ફરે છે, ત્યાં સુધી એ સુપ્ત મુદ્રણ – cold print – જ રહે છે. પણ જ્યારે એ આપણે કોઈ પઠનવિદ પાસે સાંભળીએ કે જાતે ‘મોટેથી વાંચીએ’ ત્યારે એ સુપ્ત પંક્તિઓ કાવ્યના લયથી જાગ્રત થાય છે – રણઝણી ઊઠે છે. આ રીતે, જેમજેમ વિવિધ કાવ્યકૃતિઓનાં પઠન સાંભળવાનો મહાવરો, અભ્યાસ વધતો જાય એમએમ એક ચમત્કાર થાય છે – તમે મૌન રહીને, તમારા એકાંતમાં, માત્ર આંખથી જ કાવ્ય વાંચતાં હશો ત્યારે પણ તમે એ કાવ્યને, સાથેસાથે, સાંભળતાં પણ હશો.

એટલે કે, આંખ અને કાનની જુગલબંદી થાય ત્યારે પેલું ‘કર્ણ-રસાયણ’ આપણા કાવ્યાનંદનું પોષણ કરે છે, કરતું રહે છે.

કવિતા કાનની કળા છે – એવું હંમેશાં કહેવાતું આવ્યું છે એ આ અર્થમાં. ઉમાશંકર જોશીએ ‘કવિતા વાંચવાની કળા’ નામે એક નાનકડી, ૩૨ પાનાંની, સરસ પુસ્તિકા લખેલી છે – પરિચય ટ્રસ્ટ, મુંબઈની ‘પરિચય પુસ્તિકા’ શ્રેણીમાં એ પ્રગટ થયેલી છે. ને દરેક કાવ્યરસિકે એ અચૂક વાંચવા-વસાવવા જેવી છે. એમાં એમણે નીવડેલાં ગુજરાતી કાવ્યોની ઘણી પંક્તિઓ ટાંકતા રહીને શબ્દનો, છંદનો, પ્રાસનો, અવાજનાં ચિત્રોનો, ઉપમા-કલ્પન-ધ્વનિનો, છંદ સાથે અછાંદસના લયનો, એ સર્વનો – સહજ-સરળ પણ માર્મિક પરિચય કરાવ્યો છે. અવાજ અને છંદનો મહિમા કર્યા પછી પણ આ વિચક્ષણ કવિ લખે છે કે, ‘બધું પદ્ય તે કવિતા નથી’ એ પણ સમજી લેવું પડે.

એ સમજવા માટે પેલા શ્લોકમાં જેની ઓળખ આપી છે તે ‘અર્થવિચક્ષણા :’ — એટલે કે અર્થના મર્મને સ્પષ્ટ રીતે પકડી/પામી શકનારા, બનવાનું હોય. કાવ્યસંસર્ગ વધતો જાય એમએમ આપણી, કાવ્ય-વાચકની, આવી અર્થવિચક્ષણતા પણ વિકસતી જાય.

શબ્દના – અવાજના, છંદના – લયથી આરંભીને કાવ્યના આંતરિક લયને પામવા સુધીની પઠન-શ્રવણ-વાચન-યાત્રા સુખદાયી એટલે કે આનંદદાયી બની રહેતી હોય છે.

આમાંની જ ઘણી વાતો સર્જનાત્મક ગદ્યના પઠન વિશે પણ સાચી છે.

રમણીયસોની

૫૦

ઓક્ટોબર ૨૦૨૧નો આગામી અંક
સંચયનનો એક મહત્ત્વનો પડાવ બનશે.

એ ૫૦મો અંક

સ્મરણીય સંચયન

તરીકે પ્રગટ કરીશું.

એમાં

સંચયનના આરંભ(ઓગસ્ટ ૨૦૧૩)થી આજ સુધીના

સર્વ અંકોમાંથી

ઉત્તમ અને વિશિષ્ટ કૃતિઓનું ચયન કરીને

સાહિત્યકૃતિઓ-ચિત્રકૃતિઓ-પઠન-ગાનના સંયોજનથી

સંચયનનો રમણીય-સુંદર ઇતિહાસ પ્રસ્તુત થશે.

મનુભાઈ ત્રિવેદી

‘સરોદ’ ઉપનામથી ભજન-કાવ્યો અને ‘ગાફિલ’ ઉપનામથી ગઝલો રચનાર મનુભાઈ ત્રિભુવનદાસ ત્રિવેદી(જ. ૨૬.૭.૧૯૧૪ – અવ. ૯-૪-૧૯૭૨) વ્યવસાયે વકીલ અને ન્યાયાધીશ હતા. રાજકોટમાં જન્મેલા મનુભાઈએ સૌરાષ્ટ્રનાં વિવિધ શહેરોની કોર્ટોમાં કામ કર્યું. છેલ્લે અમદાવાદની સ્મોલ કોર્ટમાં ન્યાયાધીશ હતા. હૃદયરોગથી અવસાન.

શરૂઆતમાં એમણે પરંપરાની પદાવલીમાં સ્મરણીય ભક્તિગીતો લખ્યાં – એના બે સંગ્રહો ‘રામરસ(૧૯૫૬)’ અને ‘સુરતા(૧૯૭૦)’ થયેલા. એમની ગઝલો પણ વિશિષ્ટ મિજાજવાળી ને જીવન-રહસ્યોને લક્ષ્ય કરનારી છે. ‘બંદગી (૧૯૭૩)’ એમનો ગઝલસંગ્રહ છે.

ચાતક પીએ એટું પાણી

અવગતની એંધાણી,
એ સંતો, અવગતની એંધાણી,
ચાતક પીએ એટું પાણી.

રાજના રાજ એવા મેઘરાજાને ઘર
એની પરબ મંડાણી;
સોનેરી દોરેથી ને હેમલા હેલથી
રૂપેરી ધાર રેલાણી :
હે સંતો તોય તરસ ન છિપાણી
કે ચાતક પીએ એટું પાણી!

માનસર છોડીને આવ્યો શું હંસલો
માછલીએ મન આણી!
ચતુર ચકોરની ચૂકીને ચાંદની
આગિયે આંખ ખેંચાણી!
હે સંતો, આતમ-જ્યોતિ ઓલવાણી
કે ચાતક પીએ એટું પાણી!

કળિયુગ કેરો વ્યાપ્યો મહિમા
સંતની નિષ્ફળ વાણી;
દાસીય ન્હોતી મનમ્હોલમાં એ થઈ
માયા આજ મહારાણી!
હે સંતો, આવે પ્રલય લો જાણી
કે ચાતક પીએ એટું પાણી.

(રામરસ, ૧૯૫૬, પૃ. ૫૯)

અમથા અમથા

અમથા અમથા અડ્યા

કે અમને રણઝણ મીણા ચડ્યા.

એક ખૂણામાં પડી રહેલા

હતા અમે તંબૂર;

ખટક અમારે હતી, કોઈ દી

બજવું નહીં બેસૂર :

રહ્યા મૂક થઈ, અબોલ મનડે

છાના છાના રડ્યા

કે અમને રણઝણ મીણા ચડ્યા.

જનમ જનમ કંઈ ગયા વીતી ને

ચડી ઊતરી ખોળ;

અમે ન કિંતુ રણઝણવાનો

કર્યો કદીયે ડોળ :

અમે અમારે રહ્યા અઘોરી,

નહીં કોઈને નડ્યા

કે અમને રણઝણ મીણા ચડ્યા.

આ જનમારે ગયા અચાનક

અડી કોઈના હાથ;

અડ્યા ન કેવળ, થયા અમારા

તાર તારના નાથ :

સૂર સામટા રહ્યા સંચરી,

અંગ અંગથી દડ્યા

કે અમને રણઝણ મીણા ચડ્યા.

હવે લાખ મથીએ, નવ તોયે

રહે મૂક અમ હેયું;

સુરાવલી લઈ કરી રહ્યું છે

સાંવરનું સામૈયું :

જુગ જુગ ઝંખ્યા સરોદ સ્વામી

જોતે જોતે જડ્યા

કે અમને રણઝણ મીણા ચડ્યા.

અમને ગુરુ મળ્યા છે ગરવા

અમને ગુરુ મળ્યા છે ગરવા –
 એના શબ્દ ગયા સોંસરવા :
 અમને ગુરુ મળ્યા છે ગરવા.

આભ અવાકની વાણ સુણાવી,
 ઝમ્યા નેહ મેઘરવા;
 ટીપે ટીપે ધાર ઝરી એને
 ઝીલી થયા અમે નરવા.
 અમને ગુરુ મળ્યા છે ગરવા.

અંબરથીય અતિ અતિ ઊંચે
 બાંધ્યા ચિત્ત ચંદરવા;
 મન માંડવડે મનહર જ્યોતિ
 જળી રહી તમ હરવા.
 અમને ગુરુ મળ્યા છે ગરવા.

શબ્દ સોંસરવા સર્પા મૌનમાં,
 મોંઘે મોત એ મરવાં;
 સદ્ગુરુ, અમને જુગતિ બતાવો
 પંડ પાર પરવરવા.
 અમને ગુરુ મળ્યા છે ગરવા.

(સુરતા, પૃ. ૧૩)

ફીણ ઝાઝાં ને –

વેગીલા બેલી, ફીણ ઝાઝાં ને નીર થોડાં
વગદાં ઝાઝાં ને હીર થોડાં;
વેગીલા બેલી, ફીણ ઝાઝાં ને નીર થોડાં.

વેધ વીંધવાને સહુએ પણછું ચડાવી;
થોથાં ઝાઝાં ને તીર થોડાં :
વેગીલા બેલી, ફીણ ઝાઝાં ને નીર થોડાં.

મનની મનીષા, બેલી સહુ કોઈ સાધે;
ચંચળ ઝાઝાં ને થીર થોડાં :
વેગીલા બેલી, ફીણ ઝાઝાં ને નીર થોડાં.

જંગ જીતવાને જાણે સહુ કોઈ હાલે;
મડદાં ઝાઝાં ને મીર થોડા :
વેગીલા બેલી, ફીણ ઝાઝાં ને નીર થોડાં.

કહે છે સરોદ, દુનિયા નીરખીને જોઈ લો,
પાણા ઝાઝા ને પીર થોડા :
વેગીલા બેલી, ફીણ ઝાઝાં ને નીર થોડાં.

જુદી જિંદગી છે

જુદી જિંદગી છે મિજાજે મિજાજે;
જુદી બંદગી છે નમાજે નમાજે.

છે એક જ સમંદર, થયું એટલે શું?
જુદા છે મુસાફર જહાજે જહાજે.

ભલે હોય એક જ એ અંતરથી વહેતા,
છે સૂરો જુદેરા રિયાજે રિયાજે.

જુદા અર્થ છે શબ્દના બોલવા પર;
છે શબ્દોય જુદા અવાજે અવાજે.

જીવન જેમ જુદાં છે કાયાઓ જુદી,
છે મૃત્યુય જુદાં જનાજે જનાજે.

હઠી જાય ઘૂંઘટ, ઢળી જાય ઘૂંઘટ;
જુદી પ્રીત જાગે મલાજે મલાજે.

તમે કેમ 'ગાફિલ' હજીયે છો ગાફિલ?
જુઓ, બદલે દુનિયા તકાજે તકાજે.

(બંદગી, પૃ. ૧૪)

ફટકો ૦ કેતન મુનશી

કેતન મુનશી એ નામ નથી, ઉપનામ છે. નામ મુનસિફ નચિકેત દ્રુપદલાલ(જ. ૨૨.૧૧.૧૯૩૦ – અવ. ૮.૩.૧૯૫૬). ૧૯૫૧માં અર્થશાસ્ત્રમાં બી.એ. કરીને 'વ્યાપાર'ના તંત્રીવિભાગમાં કામ સ્વીકાર્યું. કોઈ ઓપરેશન દરમ્યાન ગફલતથી એમને ઓક્સિજનને બદલે નાઈટ્રોજન અપાઈ જતાં માત્ર ૨૬ની વયે મુંબઈમાં અવસાન થયું.

નાની વયે જ વાર્તાલેખન શરૂ કરનાર કેતન મુનશીની કૃતિઓ 'કુમાર', 'કેસૂડાં', 'સંસ્કૃતિ' વગેરે જાણીતાં સામયિકોમાં પ્રગટ થતી રહેલી. વાર્તારચનાના વિવિધ પ્રયોગો કરનાર કેતનની વાર્તાઓમાં કથાવસ્તુ અનેપાત્રસંવેદનનાં સૂક્ષ્મ સ્તરો પણ આલેખાયાં છે. ૧૯૫૨માં 'અંધારી રાતે' અને ૧૯૫૩માં 'સ્વપ્નનો ભંગાર' સંગ્રહો પ્રગટ થયેલા. 'રક્તદાન'(૧૯૬૨) એમનો અવસાનોત્તર સંગ્રહ છે. ૧૯૯૩માં 'કેતન મુનશી : સમગ્ર વાર્તાઓ' પ્રગટ થઈ. એ પછી ૨૦૧૬માં એમની ઉત્તમ વાર્તાઓનું સંપાદન પ્રગટ થયું.

કૃષ્ણજન્મ થઈ ચૂક્યો હતો.

રાતના નવ વાગ્યાના ભાવિક લોકો કથા સાંભળવા ભેગા થયા હતા. દોન દેવળમાંના રાધાકૃષ્ણના મંદિરના વૃદ્ધ પુરાણીજીએ ત્રણ કલાક સુધી એમની પુરાણી રગશિયા શૈલીમાં, – અને હા, કેટલીક વાર એ શૈલી રંગભરી પણ બની જતી, – કથા સંભળાવી. ભાવિકો એને શ્રદ્ધાથી, અને કોઈક ઝોલાં ખાતાં, સાંભળી રહ્યાં. અને એમ શ્રાવણ વદ આઠમનો દિવસ પૂરો થયો. બરાબર બાર વાગ્યે મંદિરમાં કૃષ્ણજન્મ થયો.

અત્યાર સુધીના શાંત વાતાવરણમાં જાણે અચાનક પલટો આવી ગયો. મંદિરમાં ડંકા બજ્યા અને આરતી થઈ. ગુલાલ ઊડ્યાં. દહીંનો તો જાણે વરસાદ વરસ્યો. લોકો આનંદમાં આવી ઘેલાની જેમ નાચવા માંડ્યા. કોઈ સમયનું ભાન ન રહ્યું. કશા સંકોચનું નામ ન રહ્યું.

અને ત્યારે ગિરગામની સખાજી લેનના ઘાટીઓની ટોળી નાચવા નીકળી પડી. મધરાતે નીકળેલા એ સરઘસનો દેખાવ જોવા જેવો હતો ગંજીફરકા અને ટૂંકી ધોતી પહેરેલા એ ઘાટીઓનો પહેરવેશ એનો એ જ રહ્યો હતો. માત્ર 'રંગ' બદલાયો હતો. અને એ 'રંગ' તે કેવો!... બસ, દુનિયા જાય જહન્નમમેં. હમ તો નાર્યેંગે, ખેલેંગે. કૂદેંગે – એવો. સૌથી આગળ બબ્બેની હારમાં લેજીમ લઈને એને ખખણાવતા, કસરત કરતા નાનકડા છોકરાઓ ચાલતા હતા. તેમની પાસે કિટ્સન લાઈટ લઈને એક માણસ ચાલતો હતો. તેની પાછળ બે જુવાનો લાઠીથી પટા ખેલી રહ્યા હતા. પછી હતા નાચનારા. ટોળીમાં સ્ત્રીઓ નહોતી પણ એક નાની વયના ઘાટીએ સ્ત્રીનો વેશ લીધો હતો એટલે ખોટ પુરાઈ રહેતી. લેજીમ બજી રહ્યાં હતાં, લાઠીઓ વીંઝાતી હતી, નાચનારાના પગના ઘૂઘરા રણકી રહ્યા હતા.

ફટોફટ વીંઝાતી એ લાઠીઓ વચ્ચે ઘોંડુનું મન ઝોલે ચડ્યું હતું. એના હાથ લાઠીના પટા ખેલી રહ્યા હતા પણ એનું મન લાઠીનો ઘા કરવાને તત્પર થઈ જતું હતું. ચાર વર્ષ પહેલાંની ગોકળ આઠમ તેને યાદ આવતી હતી. ત્યારે પોતે સુખી હતો. સંતોષી હતો. ઠીક કમાતો હતો, કાશી જોડે પરણવાનો હતો... કાશી! રત્નાગિરીના એ રુક્માપુર ગામમાંના નાનકડા બાપીકા ખેતરમાં કામ કરવા આવતી કાશી... વરસાદની મોસમમાં પોતે મુંબઈથી ગામ પહોંચી જતો. પહેલા વરસાદ પછી વાવણીનું કામ શરૂ થતું. વરસતા વરસાદમાં પોતે ખુલ્લે વાંસે તનતોડ મહેનત કરતો અને સાથે

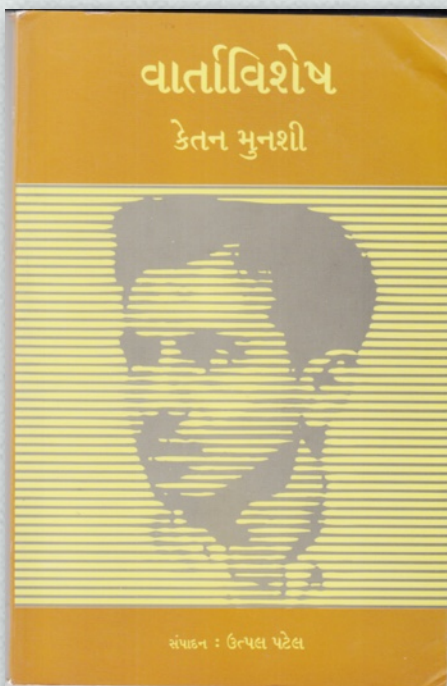
મહેનત કરતી કાશી. પવનનો એક ઝપાટો આવી જ્યારે એના સુંદર વાળને વિખેરી નાખતો અને વરસાદનું એક ઝાપટું આવી એનાં વસ્ત્રો પલાળી જતું ત્યારે કાશી તુકારામને એની મહામૂલી પોથી પાછી આપવા તળાવમાંથી નીકળી આવેલી દેવી સરસ્વતી જેવી લાગતી. અને એના સૌંદર્યમાં વધારો કરતો એનો સુંદર કંઠ, ‘ઘોં...ડું’નું એ ઉચ્ચારણ કેટલું મીઠું લાગતું! કોણ જાણે ક્યાંથી વચ્ચે કેશવ આવી પડ્યો અને કાશીને ભરમાવીને ઉપાડી ગયો. નાનપણથી જેની સાથે રમ્યો હતો, જેને ઘરમાં બેસાડવાના મનોરથો ઘડ્યા હતા એ કાશીને કોક અજાણ્યો આવીને આંખના પલકારામાં ભરમાવી ગયો. અને એ કેશવમાં એવું હતુંય શું! નહોતો ચહેરો સુંદર કે નહોતું શરીર એવું બળવાન – અને ઘોંડુએ સામે લાઠી ખેલતા યુવાન તરફ નજર ફેંકી. સાચે, એનામાં કશું જ નહોતું; કાશી શું જોઈને એના પર મોહી હશે? પૂરું લાઠી ફેરવતાંય નહોતું આવડતું. કેટલી ખરાબ રીતે લાઠી ફેરવતો હતો એ! પટા ફેરવવામાં તો જો ધ્યાન ન રાખે તો સામા માણસની લાઠી તરત વાગી જાય અને માથામાં લાગે તો ખોપરી જ...

‘માથમાં લાગે તો...’ ઘોંડુ વિચારી રહ્યો. કેશવને મારી નાખવો એ કેટલી સહેલી વાત હતી. આવી અણઘડ રીતે લાઠી ફેરવતા માણસના માથામાં એક ફટકો મારવો એ અઘરું કામ નહોતું અને એક વાર ફટકો લાગી જાય પછી કોઈ પૂછનાર પણ નહોતું. કેશવ પોતે ફરી પાછો ઊભો થવાનો નહોતો અને બીજા બધા તો સ્વાભાવિક રીતે આવું અકસ્માતથી થયું એમ જ માને. કોઈને સ્વપ્નેય ખ્યાલ ન આવે કે એણે આવું ઇરાદાપૂર્વક કર્યું હશે. આવા પ્રસંગે એવા અકસ્માતો તો કેટલાય બનતા હતા. હજી ગયે વરસે જ એક જણનો પગ ભાંગી ગયો હતો. ત્યારે કંઈ જેની લાઠી વાગી હતી તે માણસને બધાએ પકડ્યો નહોતો કે પોલીસને સોંપ્યો નહોતો; અરે, કોઈ બોલ્યું સરખુંય નહોતું. કેટલું સહેલું કામ હતું એ...

ઘોંડુએ વળી પાછી કેશવ તરફ એક નજર ફેંકી અને તેની આંખમાં ખુન્નસ ઊભરાઈ આવ્યું. પણ એટલામાં તેને વિચાર આવ્યો : એમાં કેશવનો શો વાંક હતો! એ કાંઈ થોડો જ જાણતો હતો કે પોતે કાશીને પરણવાના મનસૂબા ઘડી રહ્યો હતો! અને ઘોંડુનું મન જરા પાછું પડ્યું. સાચે જ કેશવને કશી ખબર નહોતી. એ પોતાનો અને કાશીનો સંબંધ જાણતો નહોતો. અને જાણતો હોત તો...

અને જાણતો હોત તો!... ઘોંડુ વિચારી રહ્યો. જાણતો હોય તોય શું એ પોતાના માર્ગમાંથી ખસી જાત ખરો? અશક્ય. એને તો કોઈ પણ હિસાબે કાશી જોઈતી હતી. અને બીજો કોઈ કાશીને પરણવાનો હતો એમ જાણવાથી કાંઈ એ તેને છોડી દેવાનો નહોતો. જરૂર પડ્યે પોતાનું ખૂન કરીનેય એ કાશીને મેળવત. એવા માણસ પર દયા બતાવવાનો કશો અર્થ નહોતો. એને તો પૂરો જ કરવો જોઈએ.

ઘોંડુના હાથ યંત્રવત્ લાઠી ફેરવી રહ્યા હતા. તેને કાને ઘૂઘરાનો રણકાર સંભળાયો. તેણે બાજુએ નજર કરી. તેની નજર ‘રાધા’નો વેશ લીધેલ ઘાટી પર પડી. રાધા! પોતાની રાધા તો કાશી હતી. – એ રાધા પર પોતે સઘળું કુરબાન કરવા તૈયાર હતો. એના સુખ માટે, એને આનંદમાં રાખવા, તે શું ન કરત! પોતે એને સાચા પ્રેમથી ચાહતો હતો અને એ સુખી થાય માટે... પણ ઘોંડુની આ વિચારમાળા અડધેથી જ અટકી ગઈ. અચાનક તેને ખ્યાલ આવ્યો કે આ જ ઘડીએ, જેના સુખને માટે તે સર્વસ્વ કુરબાન કરી શકે એવું માનતો હતો, એ કાશીના જ પતિનું અને પ્રેમીનું કાસળ કાઢવાના વિચારો કરી રહ્યો હતો. જેમાં કાશીનું સૌભાગ્ય હતું, જેમાં કાશીનો આનંદ સમાયો હતો એનો જ એ નાશ કરી રહ્યો હતો. આ તેની કુરબાની! અને ઘોંડુના ફટકો મારવાને તલપાપડ થયેલા હાથ ઢીલા પડ્યા.

પણ...કાશી એ કુરબાનીને લાયક હતી ખરી? એણેય પોતાને દગો દીધો હતો. નાનપણથી જે પોતાની સાથે રમેલી અને પોતાને પરણવાનું જેણે વચન આપ્યું હતું એ કાશી પણ મન ફેરવી બેઠી અને બેવફા થઈ કોઈ બીજાને પરણી ગઈ. એ શું પોતાની કુરબાનીને યોગ્ય હતી? પછી – એવી બેવફા સ્ત્રીનો પતિ મરે કે જીવે એમાં પોતાને શું? પોતાને તો વેર લેવું હતું. પોતાને થયેલા ભયંકર અન્યાયનું વેર... અને ધોંડુએ પાછા હાથ સખત કર્યા.

ઝમઝમ લેજમ બોલી રહ્યાં હતાં, ફટફટ લાઠીઓ વીંઝાઈ રહી હતી. છમછમ ઘૂઘરા રણકી રહ્યા હતા. ટોળી ધીમે ધીમે આગળ વધતી જતી હતી. હવે બધાનો ઉત્સાહ જરા મોળો પડવા માંડ્યો હતો. કિટ્સન લાઈટમાં પણ ઘાસતેલ ખૂટવા આવ્યું હતું અને એનો પ્રકાશ જરા ફિક્કો પડવા માંડ્યો હતો.

એટલામાં ટોળીની આગળ લેજમ લઈને ચાલતા નાની ઉંમરના છોકરાઓમાંથી એકનો પગ કચડાઈ ગયો. અને તેણે મોટે ઘાંટે રડવા માંડ્યું. તેના રુદનનો અવાજ લેજમના, લાઠીના અને ઘૂઘરાના અવાજ ભેદી ટોળીના બીજા છેડા સુધી પહોંચી ગયો અને એ અવાજે ધોંડુની વિચારમાળા ફરી શરૂ કરી દીધી. ધોંડુને કાશીની નાનકડી પુત્રીનો વિચાર આવ્યો. બે વર્ષનું કુમળું બાળક! એનો શો વાંક, કે નાની વયમાં બાપ ગુમાવવા પડે! પોતાની નાની ઉંમરમાં બાપ ગુજરી ગયા હતા એટલે બાપ વગરનું જીવન કેટલું મુશ્કેલ હોય એનો પોતાને પૂરતો ખ્યાલ હતો. અને પોતે તો, ગમે તેટલી નાની ઉંમરનો તોય, છોકરો હતો. આ તો નાનકડી, બે વર્ષની છોકરી...કેટલી સરસ હતી એ! નામ શું એનું? સોનબાઈ...કેટરલું સરસ નામ હતું! અને હજી તો કાશી હમણાં બેજીવી હતી, એટલે મહિના બે મહિનામાં બીજું બાળક... એ બાળકનો શો દોષ? નાની કુમળી વયમાં એમને... માબાપના દોષને ખાતર શું એમને...! ધોંડુએ વળી પાછું પોતાનું મન વાળ્યું.

ટોળીને નીકળ્યાને સારો એવો વખત થઈ ગયો હતો. રાત ઘણી વીતી ગઈ હતી. શરૂઆતનો ઉત્સાહ ઓસરી ગયો હતો. બધા જરા થાકવા આવ્યા હતા. ધોંડુએ બીજા કોઈને લાઠી સોંપી થોડી વાર માટે પાછળ નાચ જોવા જવાનો વિચાર કર્યો.

પણ – એટલામાં એના માથા પર લાઠીનો એક જબરજસ્ત ફટકો પડ્યો. એની ખોપરી ફાટી ગઈ. એણે લથડિયું ખાધું અને જમીન પર ગબડી પડ્યો. શહેરની ફૂટપાથ પર એના માથાનું લોહી વહી રહ્યું.

ટોળીના રંગમાં ભંગ પડ્યો. લેજમ ફેરવનારા છોકરાઓ લેજમ છોડી દોડી આવ્યા, નાચનારા નાચવાનું છોડી આગળ ધસી આવ્યા. ધોંડુના દેહની આજુબાજુ ટોળું વળી ગયું. કોઈ પાણી લાવવા દોડ્યું તો કોઈક વળી ડોક્ટરને બોલાવવા દોડ્યું. કિટ્સન લાઈટની ઝાંખી પડતી વાટને કોઈએ મોટી કરી એટલે બધે પ્રકાશ પથરાઈ રહ્યો. રસ્તા પર થતી ધમાલને લીધે આજુબાજુનાં ઘરોનાં પણ બારીબારણાં ખૂલી ગયાં અને લોકો ભેગા થવા માંડ્યા.

ત્યારે ટોળાથી જરાક દૂર, સહેજ અંધારામાં ઊભેલો કેશવ વિચારી રહ્યો હતો કે આ ગણાવાનો તો અકસ્માત જ, એમાં કશો શક નહોતો અને પોતાને બીવાનું કોઈ કારણ નહોતું. પણ પોતાના એક વખતના હરીફનું – જેને હજીય પોતાની પત્ની કેટલીય વાર અદેખાઈ ઉપજાવે એવી રીતે યાદ કર્યા કરતી હતી, – આ રીતે કાસળ કાઢવા બદલ એને હવે જરા પસ્તાવો થયો હતો ખરો.

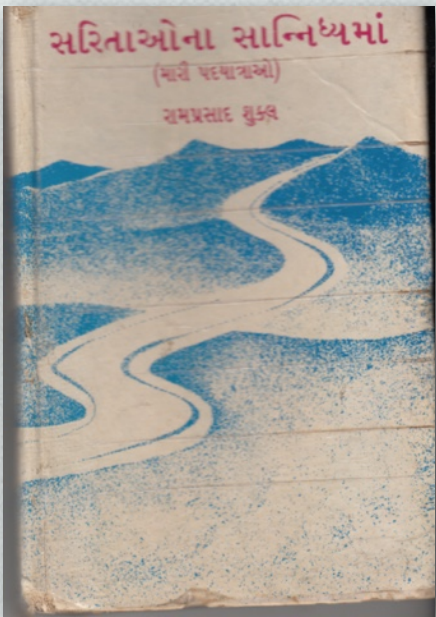
(વાર્તાવિશેષ : કેતન મુનશી, સંપા. ઉત્પલ પટેલ, ૨૦૧૬)

આડમાર્ગે અંબાજી ૦ રામપ્રસાદ શુક્લ

કવિ, પ્રવાસલેખક, વિવેચક રામપ્રસાદ મોહનલાલ શુક્લ(જ ૨૨.૬.૧૯૦૭ – અવ.૧૪.૪.૧૯૮૬)નું વતન વઢવાણ, એમ. એ. થઈને એલ.ડી. આર્ટ્સ, અમદાવાદમાં ગુજરાતીના અધ્યાપક રહ્યા, પછી નિવૃત્તિ સુધી ૧૦ વર્ષ ખંભાતની કોલેજમાં આચાર્ય હતા.

પહેલા કાવ્યસંગ્રહ 'બિન્દુ'(૧૯૪૩)માં ૬૦ સોનેટ હતાં, એને સમાવતા બીજા સંગ્રહ 'સમય નજરાયો'(૧૯૮૧)માં સોનેટ ઉપરાંત સંવાદકાવ્યો, દીર્ઘકાવ્યો, મુક્તકો, ગીતો, ભજનો, ગઝલો, અછાંદસો એવું બહુગ્રાહી વૈવિધ્ય છે; પ્રકૃતિ, પ્રેમ, ચિંતન, સમાજનિસબત, હળવાશ એવો વિષય-વ્યાપ છે અને સંસ્કૃતના સ્પર્શવાળી પદાવલી સાથે ફારસીની ઇબારત પણ છે. 'સરિતાઓના સાન્નિધ્યમાં'(૧૯૮૩) એમના જિજ્ઞાસા-વિસ્મયયુક્ત પ્રકૃતિરસભર્યા, નદીકેન્દ્રી પ્રવાસનિબંધો છે. 'આપણું સાહિત્ય'(ભાગ ૧-૨, ૧૯૫૭) બિપિન ઝવેરી સાથે તૈયાર કરેલો, વિદ્યાર્થી-ઉપયોગી સાહિત્ય-ઇતિહાસ છે. એમના અભ્યાસપૂર્ણ વિવેચનલેખો, એમના અવસાન પછી, ૨૦૧૪માં, 'સાહિત્ય-સ્વાધ્યાય' નામે પ્રગટ થયા.

ખેડબ્રહ્મામાં જ્યારે પહેલવહેલું સાંભળ્યું કે આરાસુરવાળાં અંબાજી માતા તરફ જવાનો એક રસ્તો દાંતા ઉપર થઈને ત્યાંથી સીધો નીકળે છે ત્યારે જ મનમાં ગાંઠ વાળી લીધેલી કે એક વખત અંબાજી પગરસ્તે જવું ખરું. ત્યાર બાદ અવારનવાર સાબરમતીકાંઠાનાં ખેરોજ, લાંબડિયા, ચાંપલપુર વગેરે ગામોએ જવાનું થયું તે વેળા અંબાજીની સમીપતા જાણીને એ વિચાર લગભગ નિશ્ચયના રૂપમાં ફેવાઈ ગયો. છતાં નિશ્ચય અને કાર્યની વચ્ચે સમયનું બળવાન અંતર ઘણીવાર પડી જાય છે, તેમ આ બાબતમાંયે થયું.

આખરે ૧૯૩૫ના જૂનની એક વહેલી સવારે તારંગાથી દાંતા થઈ અંબાજી જવાનો નિશ્ચય કરી અમે મોટરમાં ઊપડ્યા. મારા મુસાફરીના કાર્યક્રમો તો હંમેશાં આડફેટે રસ્તે ગીચ જંગલઝાડીમાંથી પેદલ જવાના જ હોય; પણ શ્રી પંઢરીનાથ ઇનામદારને યે અંબાજી જવાનું મનમાં વસી ગયેલું એટલે એમની અનુકૂળતા મુજબ અમે રવાના થયા. ઊંડણી પાસે સાબરમતી નદી ઓળંગીને લગભગ નવ વાગતાં અમે તારંગા પહોંચ્યા. તારંગા ત્રીજીવાર જોતા હતા એટલે ખાસ નવીનતા જેવું ન હતું; છતાં તાપમાંયે અમે ખૂબ હર્યાફર્યા. પૂર્ણિમાનો દિવસ હતો, એટલે વિચાર કર્યો કે સાંજે છેક મોડા નીકળીશું તોયે અજવાળી રાતમાં ખુશીથી ૧૦ - ૧૧ વાગતાં દાંતા પહોંચી જઈશું. દાંતાથી તો અંબાજી જનારી સડક મળી જશે, એટલે મોડી રાતેયે અંબાજી પહોંચવામાં અડચણ નહિ પડે. માત્ર રસ્તામાં આંબાઘાટ નામના વિકટ આંટીઘૂંટીવાળા માર્ગે એક ડુંગર ઓળંગવાનો હતો, એટલે સંધ્યાકાળ સુધીમાં આંબાઘાટ ઓળંગી જવાય તેવો વેત કરીને અમે સાંજે લગભગ છ વાગ્યે તારંગાથી નીકળ્યા. સતલાસણાથી આગળ જતાં સહેજ ભૂલા પડ્યા, એટલે આંબાઘાટ નજદીક પહોંચતાં સંધ્યાકાળ લગભગ પૂરો થવા આવેલો, છતાં હિંમતથી એ ઓળંગી ગયા.

આંબાઘાટ એક સામાન્ય ચડાવ માત્ર નથી, પણ ડુંગર કોરી કાઢીને બનાવેલો વાંકોચૂંકો વિશાળ રસ્તો છે. શરૂઆતમાં એ રીતે ખૂબ ઊંચે ચડવું પડે છે. મોટર ઉપરથી સહેજ કાબૂ ખસી જાય તો ડાબા હાથ પરની ઊંડી ખીણ તમને હડપ કરવાને જાણે મુખ ફાડીને તૈયાર જ છે. ઉતરાણ વખતે તો ચડાવ કરતાંયે વધુ ખ્યાલ રાખવો પડે. ઘાટ ઓળંગી સપાટ રસ્તા ઉપર આવ્યા ત્યારે ચાંદની શરૂઆતની ઝાંખપ છોડીને શુભ્રતા ધરવા મથતી હતી. નવાવાસ ગામે પહોંચ્યા ત્યારે રાત ઠીકઠીક જામેલી ને

દાંતા પહોંચતાં પહોંચતાંમાં તો પૂર્ણિમા સોળે કળાએ ખીલી રહી હતી. સદ્ભાગ્યે આજે વાયુવંટોળ ન હતા, નહિતર ધૂળનો એક વિશાળ ચંદરવો જાણે માઈલોના માઈલ સુધી પથરાઈ ગયા જેવું થઈ જાત. માત્ર ગઈ કાલના વંટોળની નિશાની રૂપ એક આછી લાંબી રેખા અંતરિક્ષમાં લટકી રહી હતી; અને પૂર ઊતરી ગયા પછી ઓવાળની લીટી નદીનાં બળની ખાતરી આપી રહે તેમ વંટોળના જોસની તે યાદ આપતી હતી.

ગ્રીષ્મની પૂર્ણિમાની મનોહર શીતળતા, જમણા હાથ પર ઝઝૂમી રહેલા ડુંગરોની હાર અને સફેદ આછી રેતીવાળા પટમાં સડસડાટ ચાલી જતી અમારી મોટર એ ત્રણેનો એવો સુમેળ સધાયો હતો કે કુંવારકા નદી ઓળંગી અમે દાંતા પહોંચ્યા ત્યારે સૌન્દર્ય ઝીલી ઝીલી અમારાં મગજ ઉપર સહેજ માદકતાની છાંટ છવાઈ ગઈ હશે. એથી જ જ્યારે દાંતાના જકાતખાતા તરફથી અમારી પાસે કરની ઉઘરાણી થઈ અને અમારી ઓળખ આપવા છતાં એ બાબાતમાં દુરાગ્રહ થતો જણાયો ત્યારે શ્રી ઇનામદારે વિરોધ તરીકે આગળ નહિ વધતાં રાતના બાર વાગ્યે દાંતાથી પાછા ફરી જવાનું ડ્રાઈવરને ફરમાન કર્યું. અંબાજી જવાની ઉત્કંઠા તો અનહદ હતી, છતાં સૌન્દર્યપૂજા કરતાં સ્વમાનને ચડિયાતું ગણવાનું અમને સૌને એ વખતે મુનાસિબ લાગ્યું. આમ, અરધી રાતે જ્યારે અમે પાછા ફર્યા ત્યારે કુંવારકા નદીના પટે કુમારિકાના હૃદય જેટલી નિર્મળ શુભ્રતા ધારણ કરી હતી, અને રેતીના કણકણમાંથી વિશદતા નીતરતી હતી. મેં તો ત્યાં રેતમાં જ રાતભર પડાવ નાખવા સૂચવ્યું અને શ્રી ઇનામદાર થોડા પલળ્યાયે ખરા, પણ આખરે તેમણે કોઈ નજીકના ગામે જઈ રાત ગાળવાનું ઠરાવ્યું. આમ, અમે રાતે કલાકેક રખડપટ્ટી કરી અડણગામે આવ્યા ને લોકોએ કાંઈક ભાવ અને કાંઈક ખુશામતથી આપેલા ખાટલા પર ભૂખ્યે પેટે પડી રહી રાત વિતાવી કાઢી.

આમ અંબાજી જવાનું અધવચ જ લટકી પડ્યું એનો વસવસો દિલમાં રહી ગયેલો એટલે જ્યારે નવેમ્બર માસમાં મારે ખેડબ્રહ્માથી ઉપરવાસનાં સાબરમતીકાંઠાનાં ગામોમાં જવાનું થાય ત્યારે તો ચોક્કસ અંબાજી જવું જ એવો નિરધાર મેં મનોમન કરી લીધો. ચાંપલપુરથી તરસંગ થઈ દાંતા ઉપર જવાનો ધોરી રસ્તો સુગમ છે એટલે ત્યાંથી જવાનું દિલ થયું, પણ બરાબર ઘાટ ન બેઠો, એટલે પ્રખ્યાત બાવા માણેકનાથની ગુફા જોઈ પાછો ફરી સાબરમતીકાંઠાનાં બીજાં ગામો તરફ આગળ વધ્યો. ખેરોજ આવ્યો ત્યારે કોઈ સોબત શોધી કાઢવા તજવીજ કરી, કારણ ખેરોજથી હડાદ થઈ સીધા અંબાજી જતાં લગભગ પંદરેક માઈલ થાય છે. અહીંથી અંબાજી જવાનું અંતર ટૂંકામાં ટૂંકું છે. ખેરોજમાં ચોકટું ન બેઠું, પણ લાંબડિયામાં સુંદર મેળ સધાઈ ગયો. ત્યાંના મુખ્ય શિક્ષકને અંબાજીની માનતા પૂરી કરવાની હતી. બીજે જ દિવસે સવારમાં નીકળવાની તૈયારી અમે કરી લીધી. અહીંથી અંબાજીનું અંતર વીસેક માઈલ હતું, એટલે એકાદ ટંક પૂરતી દશમી બાંધી લઈ અજવાળું થતાં પહેલાં જ કૂચ શરૂ કરી.

અમે જ્યારે સાબરમતી ઓળંગી ત્યારે ચોમેર સુમસામ હતું. માત્ર અહીં નદીનો ઢોળાવ સહેજ વધુ છે તેથી છીપરી ઉપર પાણીનો ખળખળ અવાજ થતો હતો. હડાદ સુધીનો રસ્તો અમારે ખેતરની કેડીઓમાં જ કાઢવાનો હતો. અહીંના ભીલો છૂટાંછૂટાં ખેતરોમાં ઝૂંપડીઓ બાંધી વસે છે. દોથડ ગામની નજીક આવતાં સૂર જ ઊગવાની તૈયારી થઈ. દોથડ પાસે સેઈ નદીનું સ્વરૂપ અત્યંત આકર્ષક છે. ડુંગરમાંથી બહાર આવી એક લટકાળો વળાંક કરીને એ પાછી ડુંગરમાં પેસી જાય છે. જ્યાં એ વળાંક ખાય છે ત્યાં કઠણ જમીનમાંથી કોરી કાઢેલા એક મજબૂત બાંધેલા ઘાટ જેવું જમીનનું સ્વરૂપ થઈ ગયું છે. સેઈ નદી સાબરમતીની એક અગત્યની સહચરી છે. વાકળની જેમ એનો પણ સાબરના ઘડતરમાં મહત્ત્વનો ફાળો છે. અને વાકળ જેમ મિલન પહેલાં સાબરના કરતાં મોટી અને વધારે લાંબી નદી છે તેમ જ સેઈ નદીનું પણ છે. લાંબડિયાથી પોશીના જતાં રસ્તામાં એને ઓળંગતાં ઘણા લોકો એ સાબર છે એમ જ માની લે છે એટલો વિશાળ એનો પટ છે. સેઈ, સાબર અને વાકળ એ ત્રિશૂળનાં ત્રણ ફળાંની માફક વહી રહેલી છે. ત્રિશૂળનું વચલું ફળું જેમ બાજુનાં બે ફળાં કરતાં નાનું હોય છે તેવું જ સાબરનું પણ છે. વચલું ફળું તે સાબર, ડાબું ફળું તે વાકળ અને જમણું ફળું તે સેઈ એમ લઈએ, એટલે એક વિશાળ ત્રિશૂળની કલ્પના બરાબર બંધબેસતી આવે. વાકળની જેમ સેઈનાં મૂળ પણ સાબરનાં મૂળ કરતાં અરવલ્લીની પહાડીઓમાં દૂર છે.

સેઈ ઓળંગ્યા બાદ એક ડુંગર ઓળંગીને હડાદ જવાનું હતું; પણ અમારામાંથી રસ્તાનો વાકેફગાર કોઈ નહિ એટલે સહેજ ચકાવામાં ચડી ગયા. પણ એમ ભૂલા પડ્યા ત્યારે જ ડુંગરને કાપીને સેઈ નદી કેવી રીતે માર્ગ કરે છે એ એક સ્થળે જોવા પામ્યા. કઠણ જમીનમાંથી માર્ગ કરતી નદીની ખીણ ખૂબ ઊંડી થઈ ગઈ હતી અને એમાંથી લપકતી નદી સાપની માફક સરી જતી હતી. ઊંડી ખીણોમાંથી માર્ગ કરતી અમેરિકાની કોલોરાડો નદીનાં મનમોહક ચિત્રો મેં જોયેલાં પણ એની પ્રાકૃતિક ભૂગોળનું જે રુદ્ર સ્વરૂપ આદ્યું સમજાયેલું તે સેઈએ બરાબર સ્પષ્ટ કરી આપ્યું. આખરે રસ્તો મળી ગયો અને અમે હડાદ પહોંચી ગયા.

હડાદથી થોડે દૂર એક વાંઘા જેવી નાની નદી વહે છે. લોક એને કીડી નદી કહે છે. પણ એને નદી ગણવી કે કેમ તે સવાલ જેવું છે. સરવેના નકશામાં એનું નામ જણાતું નથી. અને એ કોઈ મોટી નદીને મળતી નથી. માત્ર મોટા અજગરોની પાસે એક નાનો સાપનો કણો છુટ્ટો રમતો હોય તેવું એનું સ્વરૂપ છે. મને વિચાર આવ્યો કે આ કીડી નામ શા ઉપરથી પડ્યું હશે? શુ એ સૂક્ષ્મતા સૂચવવા માટે હશે? આ વહેણમાં પાણી સ્વચ્છ હતું અને સવારની ઠંડીમાં લીધેલા શ્રમથી ભૂખ પણ બરાબર લાગી હતી, એટલે ઢેબરાં ખાવાનો વિચાર કરી અમે કાંઠે બેઠા. એક જ ઢેબરું ખાવાનો વિચાર હતો તેને બદલે ચાર તો ચવાઈ ગયાં અને હજી એથી દોઢાં-બમણાં માટે પેટ તૈયાર જ હતું, પણ આગળ ચાલવાનું હતું તેથી અમે સહેજ ટેકો જ આપવા ધારેલો, એટલે પાણી પી પંથે પળ્યા.

રસ્તે ચાલતાં ખેતીનો એક અત્યંત પ્રાથમિક અને કઠંગો પ્રકાર જોવા મળ્યો. કેટલાક ભીલ લોકો ખેતીમાં બળદનો ઉપયોગ નહિ કરતાં હાથથી કે ખાંધથી હળ, રાંપ વગેરે ચલાવતા હતા. પાણીના કેટલાક રેંટની રચના પણ એવી જ પ્રાથમિક હતી અને તે પર યુવાન ભીલો પગથી કામ કરતા હતા. અને વિચાર આવ્યો કે આ ગરીબાઈ છે કે અજ્ઞાન? ટ્રેક્ટરોના જમાનામાં માણસોને આવી મજૂરી કરતા જોઈ મને અનેક વિચાર આવી ગયા.

આમ વિચારમાં ને વિચારમાં એક ડુંગરી ઓળંગી અમે રાયણઘાટ નજદીક આવી પહોંચ્યા. આંબાઘાટની ઘણો નાનો હોવા છતાં રાયણઘાટ પણ ડુંગરનો એક મજાનો ચડાવ છે અને વનશ્રીથી સુશોભિત છે. આ ઘાટ ઓળંગીને ઝઝૂમી રહેલા ડુંગરોને નજરે ભરતા અમે કુંભારીઆનાં દહેરાં પાસે આવ્યા ત્યારે ઘડિયાળમાં આશરે એક થયો હતો. રસ્તામાં અમને એક ભીલ સામો મળ્યો. તેના હાથમાં માટીનું એક નાનું વાસણ હતું જેમાં ઘી ભરેલું હતું. ક્યાં જાય છે એમ પૂછતાં તેણે જવાબ આપ્યો : 'વેપાર કરવા.' આ વેપાર શબ્દનો અર્થ બહુ ભયંકર છે. આ લોકો પાસે પૈસા ભાગ્યે જ હોય, એટલે કંઈ ખરીદી કરવી હોય ત્યાં ઘી કે એવી બીજી કોઈ વસ્તુ લઈને જાય અને તે વેચીને ખરીદી કરે. આ ઘીને સાટે મીઠું, મરચું, તમાકુ વગેરે નજીવી કિંમતની વસ્તુઓ વેપારીઓ તેમને વળગાડે છે અને ખૂબ ચૂસે છે.

દેલવાડાનાં દેહરાંની માફક કુંભારીઆનાં દહેરાં પણ કળાનો એક ઉત્કૃષ્ટ નમૂનો છે. આરસપહાણની સાથે ટાંકણાની અદ્ભુત રમત કરવાની જે મોંઘી કળા ગુજરાતી કળાકારોએ મેળવી છે તેનો પુરાવો અહીં મળે છે. શિલ્પસ્થાપત્યના ઘણા નમૂનાઓ જોયા પછી પ્રતીતિ થાય છે કે પ્રાચીન યુગમાં નહિ તો છેવટે મધ્ય યુગમાં પણ શિલ્પકળાની એક અત્યંત સમૃદ્ધ ગુર્જરી શાખા હોવી જોઈએ. ગુજરાતના પાટણવાડામાં અને ખાસ કરીને કાઠિયાવાડના વઢવાણ, ધાંગધ્રા, સોમનાથ, પાટણ, પ્રાચી વગેરે સ્થળોએ હજી સોમપુરા સલાટની આખી જ્ઞાતિઓ છે અને તેઓ શિલ્પશાસ્ત્રની પ્રણાલી મુજબ ઘડતરનું કામ કરે છે. વંશપરંપરાગત આ વિદ્યા હજી આછી-પાતળી સચવાઈ રહી છે, જોકે આશ્રયના અભાવે એ ખીલી શક્તી નથી. જૈન મંદિરોના જીર્ણોદ્ધારમાં ક્યાંક ક્યાંક આ ભાઈઓનો ભેટો થઈ જાય છે. એવા જ એક ભાઈનો ભેટો મને ઈડરના ડુંગર પરના જૈન મંદિરમાં થયેલો. સને ૧૯૩૯ના મે માસની શરૂઆતમાં સ્કાઉટિંગને અંગે અમે દસ દિવસનો ડુંગર પર પડાવ

નાખેલો ત્યારે નૃત્યની ઢબવાળી એક મૂર્તિ તે ઘડતા હતા. એ વઢવાણના રહીશ હતા અને હું પણ ત્યાંનો વતની, એટલે અમારો ખૂબ મેળ જામ્યો. હું રોજ બે-ત્રણ વખત એ મૂર્તિ ઘડતા હતા તે જગ્યાએ જઈને બેસું અને જોઉં. આવી આખી મૂર્તિ ઘડતાં એને માત્ર પંદર જ દિવસ લાગે છે એમ મેં જ્યારે જાણ્યું ત્યારે મને તાજૂબી થયેલી. એને દોઢ રૂપિયાનું રોજ મળતું હતું. એ જોતાં એક કડિયાની રોજી બદલ આવું સુંદર કામ કરનાર માટે મારા હૃદયમાં ખૂબ આદર થયો. આજે એ મૂર્તિ શ્વેતાંબર જૈન મંદિરના બહારના ભાગને શોભાવી રહી છે.

એક પ્રશ્ન આપોઆપ ઊઠે છે કે જૂના જમાનામાં શિલ્પકળાની આટલી બધી છોળ શાથી ઊડતી હશે? આજે મંદિરો અને વાવો સમરાવવાનું કે ટકાવી રાખવાનું ખર્ચ પણ ભારે પડી જાય તેવાં જબ્બર ચણતરો ઠેર ઠેર નવાં બંધાયાં હશે ત્યારે કેવડી મોટી પૂંજી ખરચાઈ હશે? વસ્તુઓ સસ્તી હતી અથવા ક્યાંક ક્યાંક ફરજિયાત મજૂરોનો એમાં ઉપયોગ થએલો એ જવાબ અપૂરતો છે. શિલાલેખો તો ખાતરી આપે છે કે આવાં ચણતરો પાછળ ઉચ્ચ કોમોનાં મનુષ્યોથી માંડી નીચલી કોમ સુધીનાં માણસોએ નાણાં ખરચેલાં છે, શું એ વખતે ધનની વહેંચણી વધારે સમત્વવાળી હતી તેથી આમ બનવા પામ્યું, કે પછી લોકોમાં ધાર્મિક શ્રદ્ધાનું પ્રમાણ વધુ હતું?

કદાચ ધાર્મિક ભાવના જોરદાર હોય તોપણ તેમાં આટલો બધો શણગાર શા માટે? વાવો તળાવો કુંડો મંદિરોની આટલી શોભા શા માટે? મને લાગે છે કે બીજાં કારણોની સાથે માનવહૃદયની પ્રદર્શનની મૂળગત ભાવનાએ આમાં મોટો ભાગ ભજવ્યો હોય. દરેક વ્યક્તિ કોઈ પણ રીતે વ્યક્ત થવાને નિરંતર ઝંખ્યા કરે છે. જેની પાસે જે શક્તિ હોય તેને એ પ્રદર્શિત કરવા ચાહે છે. જમાને જમાને આ પ્રદર્શનના પ્રકારો પલટાયા કરે છે, તેમતેમ આ ભાવના નવાંનવાં સ્વરૂપો ધારણ કરે છે. જૂના જમાનામાં લોકોપયોગી કળાકૃતિઓનાં ઘડતર મારફત ધનિકો પોતાની ખર્ચ કરવાની શક્તિ પ્રદર્શિત કરી શકતા. વળી આજના જેટલી જીવનધોરણની વિષમતા પણ સાધનોના અભાવે એ વખતે નહિ આજે એક માણસ પગે ચાલે છે ત્યારે બીજો આકાશમાં ઝપાટાભેર ઊડે છે; એ વખતે એક માણસ ચાલતો હોય તો બીજો ઘોડાની અથવા ઊંટની સવારી કરીને જતો હોય. ઉપભોગોના પ્રકારોમાં પણ એટલી બધી વિષમતા ન હતી. વિષમતા હતી માત્ર એકની બીજા ઉપરની અસાધારણ સત્તામાં. આજે સત્તાની વિષમતા ઘટી છે, પણ સાધનોની વિષમતા ખૂબ વધી પડી છે, એથી આજના ધનપ્રદર્શનના પ્રકારો આપણને વધારે સ્વાર્થી લાગે છે, જ્યારે ભૂતકાળના પ્રકારો મુકાબલે વધુ લોકહિતકારી રહેતા. જો આ રહસ્ય સમજી જવાય તો ધનપ્રદર્શનની આજની ભાવનાને વધુ હિતકારક વલાણ આપી શકાય.

પણ આ તો અંબાજીના આડમારગેથી આપણે વિચારના આડમાર્ગે ચડી ગયા. ખરે! આડમાર્ગનું આકર્ષણ જ અમોઘ છે, જો એનું આકર્ષણ ન હોત તો જૂની પ્રણાલિકાઓના ચીલા શી રીતે છોડી શકાત? જૂના ચીલા છોડીને નવી કેડીઓ પાડવામાં જ હંમેશા પ્રગતિનું રહસ્ય સમાયેલું છે. પણ આડમાર્ગે ધ્યેયરહિત આડાઅવળા આથડવું એનો અર્થ રખે કોઈ મૌલિકતા કરી બેસે. નવી દૃષ્ટિ નજર સમક્ષ રાખીને જૂના મુદ્દાઓને છણવા અથવા ચોક્કસ ધ્યેયને લક્ષમાં રાખી નવા માર્ગોની ખોળ કરવી એનું નામ નવીનતા છે. મારે માટેયે અંબાજીનો આડમારગ એ કોઈ જૂના મુદ્દાની નવી છણાવટ જેવો થઈ પડે તો કેવું સારું એવા વિચારો કરતો હું કુંભારીઆનાં દેરાં છોડીને અંબાજી જતી સડક પર આવ્યો ત્યારે ઘડિયાળમાં ત્રણ વાગવાની તૈયારી હતી.

(સરિતાઓના સાન્નિધ્યમાં, ૧૯૯૩)

નળ-દમયંતી-સંવાદ ૦ પુરુરાજ જોષી

કવિ, વાર્તાકાર, નવલકથાકાર અને વિવેચક પુરુરાજ પૂનમભાઈ જોષી (જ. ૧૪.૧૨.૧૯૩૮ – અવ. ૧૨.૧૨.૨૦૨૦) જન્મ-વતન નડિયાદ. ગુજરાતીના અભ્યાસી અધ્યાપક તરીકેની લાંબી કારકિર્દી. સાવલી કોલેજમાંથી નિવૃત્ત થઈ અવસાનપર્યંત સાવલીમાં નિવસ્યા.

પહેલું પ્રકાશન વાર્તાસંગ્રહ 'સોનેરી માછલીઓનો સળવળાટ'(૧૯૭૧). 'મનનાં મેઘધનુષ'(૧૯૭૧) નવલકથા પછી એમનો કાવ્યસંગ્રહ 'નક્ષત્ર'(૧૯૭૯) અને વિવેચનસંગ્રહ 'આસંગ'(૧૯૯૮) પ્રગટ થયાં. એ ઉપરાંત પણ વાર્તા-નવલકથાઓ આપ્યાં. કવિ અને વાર્તાકાર તરીકે એમણે સંવેદન-આલોખન અને રચનારીતિનું સંતુલન ધરાવતી કેટલીક ધ્યાનપાત્ર કૃતિઓ આપી છે. વિવેચનલેખો અને સમીક્ષાઓ પણ માર્મિક અને સ્પષ્ટકથનની ધારવાળાં છે.

દમયંતી :

ટહુકાતું તારું નામ મેં સુણ્યું'તું જે ક્ષણે,
મારું હૃદય મારું મટી, તારું બન્યું હતું.

નળ :

મેં પણ નયનનું કામ શ્રવણથી લીધું હતું,
નીરખું તને તે પહેલાં તો હૃદયે વસી હતી.

દમયંતી :

સંજીવની ન'તી, હતી રેખા કલંકની
મત્સ્યો મરેલાં તેથી તો જીવતાં થયાં હતાં.

નળ :

એક જ હતું વસન એ ઉપાડી ઊડી ગઈ
ઈચ્છાએ મને ભરબખ્ખોરે નિર્વસન કર્યો.

દમયંતી

શંકાની ધાર વ્હાલને વિચ્છેદતી રહી,
નહીંતર ઘણી નિકટતા હતી એક વસ્ત્રમાં.

નળ :

છરી શી ધારદાર પ્રતીતિ થઈ મને
ચીરું તે વસ્ત્ર ના હતું, મારી ત્વચા હતી.

(સમીપે ,૫૫-૫૬)

બૌદ્ધિકની શોધમાં ૦ વાડીલાલ ડગલી

વાડીલાલ જેયંદ ડગલી (૨૦.૧૧.૧૯૨૬ – ૬.૧૨.૧૯૮૫) સૌરાષ્ટ્રમાં જન્મ, અમદાવાદથી બી.એ. થઈ અમેરિકા. ત્યાંથી એમ.એ. થઈ ભારતમાં પત્રકાર ને આર્થિક સલાહકાર. મુંબઈ 'કોમર્સ' સાહિત્યના તંત્રી, અને એક અગ્રણી અર્થશાસ્ત્રી. 'પરિચય ટ્રસ્ટ'ની સ્થાપના કરી.

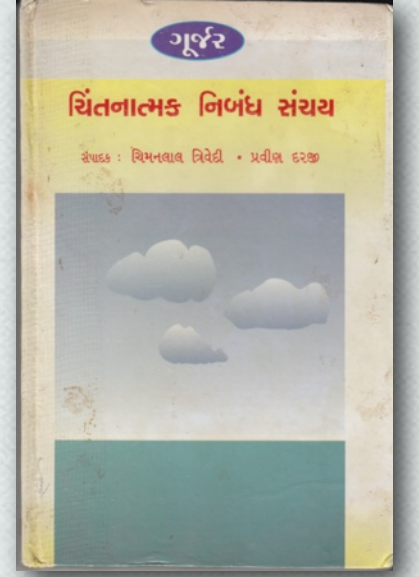
મુખ્યત્વે એ નિબંધકાર. 'શિયાળાની સવારનો તડકો'(૧૯૭૫)માં અંગતના સ્પર્શવાળા વિચાર-નિબંધો; 'રંકનું આયોજન'(૧૯૮૦)માં અર્થશાસ્ત્રીય નિબંધો; 'કવિતા ભણી'(૧૯૮૨)માં સાહિત્યિક નિબંધો; 'થોડા નોખા જીવ'(૧૯૮૫)માં ચરિત્રનિબંધો છે. 'સહજ'(૧૯૭૬)માં એમનાં કાવ્યો છે. કેટલાક અનુવાદો, વીસેક 'પરિચય પુસ્તિકા'ઓ ઉપરાંત એમણે, યશવંત દોશી સાથે ઝવેરચંદ મેઘાણી સ્મૃતિગ્રંથ 'કોઈનો લાડકવાયો'(૧૯૪૭) સંપાદિત કરેલો છે.

અંગ્રેજી 'ઇન્ટલેક્યુઅલ' શબ્દ છે તેનો ગુજરાતી પર્યાય શો? બુદ્ધિજીવી? આપણા એક સમર્થ કવિને બુદ્ધિજીવી શબ્દ સાંભળીને ચીતરી ચડી. બુદ્ધિથી જીવનાર, બુદ્ધિથી પેટ ભરનાર માણસ એટલે બુદ્ધિજીવી. આ કાંઈ કોઈને મગરૂર કરે અવું ચિત્ર નથી. 'ઇન્ટલેક્યુઅલ' એટલે વિચારોનો બંદો. સંસારી જીવ ધન, સત્તા અને સમૃદ્ધિ પાછળ દોડે ત્યારે આપણો 'ઇન્ટલેક્યુઅલ' વિચારો પાછળ દોડે. આવી વ્યક્તિ માટે આપણી ભાષામાં એક સુંદર શબ્દ છે : બ્રાહ્મણ. 'ઇન્ટલેક્યુઅલ' ખરેખર સરસ્વતીના મંદિરના પગથિયે પડ્યો-પાથર્યો રહેતો હોય છે. પણ આપણે ત્યાં બ્રાહ્મણ શબ્દની આજુબાજુ કેટલાક પરંપરાગત અર્થો ચોંટી ગયા છે. બ્રાહ્મણ બોલીએ ત્યારે જેમ 'વિદ્યા ખાતર વિદ્યા'નું દર્શન થાય તેમ મરજાદીપણું, રૂઢિચુસ્તતા, શાસ્ત્ર-અંધતા વગેરે પરંપરાગત અર્થો પણ આપણા ચિત્તમાં આવી ચડે છે. 'ઇન્ટલેક્યુઅલ'ના મનની બારી સાવ ઉઘાડી. એટલે તેને માટે પરંપરાગત અર્થવાળો 'બ્રાહ્મણ' શબ્દ યોજવો કદાચ યોગ્ય નહિ થાય. આપણા કવિશ્રીએ બુદ્ધિજીવી સામે અણગમો બતાવવા એક શબ્દ સૂચવ્યો તે વિચારવા જેવો છે. તેમણે કહ્યું કે 'ઇન્ટલેક્યુઅલ' માટે બુદ્ધિજીવી નહિ પણ 'બૌદ્ધિક' શબ્દ યોગ્ય છે. મને આ શબ્દ જરા ભારે લાગ્યો. આમ છતાં 'ઇન્ટલેક્યુઅલ' માટે અત્યારે 'બૌદ્ધિક' કરતાં વધુ સારો શબ્દ મળતો નથી. એટલે આ શબ્દ સ્વીકારીને બૌદ્ધિકની શોધ શરૂ કરીએ.

બૌદ્ધિક એટલે વિચારવાદી. કોઈ સામ્યવાદમાં માનતો હોય તો તે સામ્યવાદી કહેવાય. કોઈ સમાજવાદમાં માનતો હોય તો તે સમાજવાદી કહેવાય. કોઈ નાઝીવાદમાં માનતો હોય તો તે નાઝીવાદી કહેવાય. પણ જેણે કોઈ વાદની કંઠી પહેરી જ ન હોય તેને શું કહેવું? આવા લોકોને મન કોઈ મત મહત્ત્વનો નથી. કોઈ વ્યક્તિ મહત્ત્વની નથી. કોઈ પયગંબર કે મહાપુરુષ મહત્ત્વના નથી. કોઈ શાસ્ત્રો મહત્ત્વનાં નથી. આવા લોકોને મન તો મહત્ત્વની છે માણસની વિચાર કરવાની શક્તિ. આથી હું બૌદ્ધિકને વિચારવાદી કહું છું.

જે લોકો કોઈ ચળવળ ચલાવતા હોય, જે લોકોએ કોઈ પંથ સ્થાપ્યો હોય, જે લોકોને રાજકીય પક્ષમાં જ રસ હોય તે સૌએ બુદ્ધિજીવી ઉપર મદાર ન બાંધવો જોઈએ. આપણા એક અગ્રગણ્ય રાજકીય આગેવાને બુદ્ધિજીવીઓ વિશે એક વાર ગળે આવી જઈને મને કહ્યું : "આ 'ઇન્ટલેક્યુઅલ્સ' ક્યારે શું કરી બેસશે તેની ખબર ભગવાનને પણ ન પડે."

મેં તેમને કહ્યું : 'આપ આ 'ઇન્ટલેકચ્યુઅલ્સ'ને જાણતા નથી એટલે આમ કહો છો. મારી 'ઇન્ટરલેકચ્યુઅલ' વિશેની એક વ્યાખ્યા છે તે આપ સ્વીકારો તો એ વિશે કોઈ વસવસો નહિ રહે."

પછી મેં કહ્યું : "એન ઇન્ટલેકચ્યુઅલ ઇઝ ધ વન ડૂ ઇઝ અટરલી અનડિપેન્ડેબલ." (બૌદ્ધિક એ છે કે જે કોઈનો ક્યારેય નથી.)

"આવા લોકોનો ભરોસો કોણ કરે?" પેલા રાજકીય આગેવાને કહ્યું.

"બૌદ્ધિકો કદી નથી માગતા કે તેમના ઉપર સંસારના ચક્રવર્તીઓ કોઈ ભરોસો રાખે. તેમની તો એક જ મહત્ત્વાકાંક્ષા છે કે વહેતા વિચારો સાથે તેમનું જીવન વધ્યા કરે," મેં કહ્યું.

બૌદ્ધિકને સૌથી વધુ પાનો ચડે નવાનવા પ્રયોગો જોઈને. આધુનિક કવિતા, આધુનિક ચિત્રકલા, સંગીત વગેરેમાં બૌદ્ધિકને કશું અડવું-અડવું ન લાગે. કલામાં થતા બધા સળવળાટને કોઈ ભક્ત પ્રભુપ્રસાદી સ્વીકારે તેમ તે સ્વીકારી લે. રાજકારણ, અર્થકારણ, સમાજશાસ્ત્ર વગેરે સામાજિક શાસ્ત્રોમાં પણ તેનો જીવ વળગ્યો રહેવાનો. સાચું પૂછો તો કોઈ પણ વિદ્યાશાખા કે કલામાં બૌદ્ધિકની ચાંચ ડૂબેલી હશે. બૌદ્ધિક માટે કોઈ એક વિષયના નિષ્ણાત થવાનું અશક્ય છે. આઈન્સ્ટાઈને એક વાર રોષમાં કહી નાખેલું કે "સ્પેશિયાલિસ્ટ તો સાંકળે બાંધેલા કૂતરા જેવો છે."

હવે તો જેને અંગ્રેજીમાં 'ડિવિઝન ઓફ લેબર' કહે છે તે શ્રમની વહેંચણી એટલી બધી આત્યંતિક થઈ ગઈ છે કે કોઈ આંખનો નિષ્ણાત ડૉક્ટર એમ કહી બેસે કે હું તો કીકીનો જ નિષ્ણાત છું. શ્રમની વહેંચણી કાર્યકુશળતા માટે અનિવાર્ય છે. શ્રમની વહેંચણી વિના આધુનિક સંસ્કૃતિની કલ્પના જ ન થઈ શકે. પણ આ શ્રમની વહેંચણીનો નિયમ વિચારના ક્ષેત્રમાં લાગુ પડાવામાં આવે તે બૌદ્ધિકને સ્વીકાર્ય નથી. એને તો વિચારના બધા જ અવળાસવળા વંટોળો વચ્ચે જીવવું છે. ગાંધીજી એમ કહેતા કે એમનું જીવન વાવાઝોડા જેવું છે. સાચા બૌદ્ધિકનું જીવન વિચારના વાવાઝોડા જેવું છે. ગાંધીજી અનુકંપાશીલ કર્મયોગી હતા. એટલે તે વિચાર પણ કર્મ દ્વારા કરતા. બૌદ્ધિકને આવી કોઈ સામાજિક જવાબદારી હોતી નથી. તે કર્મવીર નથી; તે વિચારવીર છે.

બૌદ્ધિક શબ્દની શરૂઆત ક્યારથી થઈ હશે? આમ તો બૌદ્ધિક રેનેસાંનું ફરજંદ છે. ચૌદમીથી સોળમી સદીમાં યુરોપમાં જે સાંસ્કારિક અને બૌદ્ધિક ઉછાળ આવ્યો તે રેનેસાં. ઇટલીમાં તે શરૂ થયો અને યુરોપમાં તે પ્રવાહ ફરી વળ્યો. લિયોનાર્દો દે વિન્સી, માઈકલ એન્જેલો, મેકિયાવેલી, શેક્સ્પિયર, મોન્ટેઇન અને સર્વાન્ટે રેનેસાંના મશાલચી હતા. વિજ્ઞાનથી માંડી સ્થાપત્ય અને કવિતા સુધી જેનો રસ વિસ્તર્યો હોય તેવા રેનેસાંના વિદ્વાનોને હું બૌદ્ધિકોના પિતામહો ગણું છું. રેનેસાંના વિદ્વાનો સામંતશાહી જમાનામાં જીવતા હતા એટલે તે મુક્ત

વિદ્યાવ્યાસંગ કરી શકતા હતા. પણ તેમના માટે મુક્ત વિચારયાત્રા શક્ય નહોતી. પોપશાહી સામંતશાહી અને રાજાના દેવી અધિકારો પરના ગઢમાં જ્યારે ગાબડાં પડ્યાં ત્યારે યુરોપની વૈચારિક ધરતીમાં બૌદ્ધિકની કૂંપળ ફૂટવા માંડી. પોપના બોલ એટલે બ્રહ્માના બોલ. એ સામે માથું ઊંચકનાર પ્રોટેસ્ટન્ટ. પયગંબર માર્ટિન લ્યૂથર મારી દષ્ટિએ યુરોપના પહેલા બૌદ્ધિક હતા. પણ માર્ટિન લ્યૂથરને સામંતશાહી ચોકઠામાં રહીને ધર્મક્રાંતિ ફેલાવવાની હતી. પણ આ માર્ટિન લ્યૂથરને સામંતશાહી ચોકઠામાં રહીને ધર્મક્રાંતિ ફેલાવવાની હતી. લ્યૂથરે જે કાર્ય ધર્મક્ષેત્રે કર્યું તે વિચાર ક્ષેત્રે ત્યારે જ થઈ શક્યું કે જ્યારે લોકશાહીના વિચારોએ પ્રજાના મનનો કબજો લીધો. એ રીતે બૌદ્ધિક એ લોકશાહીની નીપજ છે.

શરૂઆતમાં બૌદ્ધિક એટલે ભણેલો માણસ એમ ગણાતું. એમ કહેવાય છે કે રશિયન લેખક લોબોરિકિને ગઈ સદીના સાતમા દાયકામાં પહેલી વાર બૌદ્ધિક શબ્દનો ઉપયોગ કરેલો. તે પછી ફ્રાંસમાં આ શબ્દ ચલાણી બન્યો. અને બૌદ્ધિક એટલે જહાલ પક્ષનો સભ્ય એમ માનવા લાગ્યું. પણ જેમ સમય વીતતો ગયો તેમ બૌદ્ધિકની આ એકાંગી વ્યાખ્યા બદલાઈ. જે લોકો એમ માનતા હોય કે ‘માનવીય સમાજની સ્થાપના માત્ર તર્કના આધારે થવી જોઈએ’ તે સહુ બૌદ્ધિકો કહેવાયા. આમ બૌદ્ધિક તર્કશુદ્ધ વિચારનો માણસ છે. તર્ક જ્યાં લઈ જાય ત્યાં જાય એ બૌદ્ધિક. આમ આવા માણસને કોઈ ધર્મ, સંપ્રદાય કે રાજકીય પક્ષમાં અડવું-અડવું લાગે. એક રીતે બૌદ્ધિક પોતાના જ વતનમાં રાજકીય નિરાશ્રિત જેવો છે. એને કાંઈ જોઈતું હોય તો તે રાજકીય સત્તા નહિ પણ વિચારશુદ્ધિ છે. આવા લોકોને જોઈને સાંસારિક સફળતા ઇચ્છતા લોકો અકળાય. સત્તાધીશ લોકો એમને આડખીલી સમજે. સામાન્ય પ્રજાને મન આવા બૌદ્ધિક શેખચલ્લી જેવા મૂરખ દેખાય. આમ ગેરસમજ બૌદ્ધિકને કપાળે લખાયેલી છે. દુનિયાની ગેરસમજથી બૌદ્ધિકના પેટનું પાણી નહિ હલે. પણ પોતાના મનમાં વિચારોની ગેરસમજણ રહે તો તેની ઊંઘ ઊડી જાય. વિચારોની ઓછામાં ઓછી અશુચિતા બૌદ્ધિકનું સ્વર્ગ છે. સામાન્ય જનને જે પિષ્ટપેષણ લાગે તે બૌદ્ધિકને મન અનિવાર્ય વિચારયાત્રા છે. આ વિચારયાત્રા જેટલી વ્યવસ્થિત, જેટલી ગતિશીલ, જેટલી શુદ્ધ અને જેટલી અદુન્યવી હોય તેટલી માત્રામાં બૌદ્ધિકના ચિત્તને શાંતિ મળતી હોય છે.

બૌદ્ધિકના ચિત્તમાં શાંતિ એ શબ્દસમૂહ વદતોવ્યાઘાત જેવો છે. બૌદ્ધિકે તો એના જીવનની પળેપળ વિચારોના તાપમાં તવાતું હોય છે. પણ ક્યારેક તાર્કિક અને અનુકંપાશીલ વિચારની દુનિયા એ મનમાં સરજે ત્યારે તેના મનમાં બૌદ્ધિક આનંદ ફેલાય છે. આ બૌદ્ધિક આનંદને મેં આવા વિચારવાદીના ચિત્તની શાંતિ કહી છે.

તમને કદાચ પ્રશ્ન થશે કે આવા બૌદ્ધિકો દુનિયામાં વસતા હશે ખરા? આવા બૌદ્ધિકો મળે કરોડમાં એક. પણ એવા પાકે ત્યારે માનવ-ઇતિહાસ પડખું બદલે. આવા એક બૌદ્ધિક કાર્લ માર્ક્સે આથી જ ખોંખારો ખાઈ દુનિયાને કહી દીધું હતું કે "લોકો ઇતિહાસની વાતો કરે છે; ચાલો આપણે ઇતિહાસ બદલીએ."

(શિયાળાની સવારનો તડકો, ૧૯૭૫)

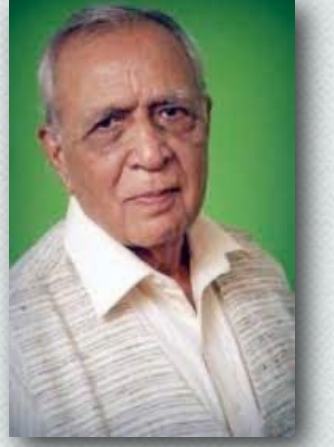
કાવ્ય-અનુવાદ

સીતાકાન્ત મહાપાત્ર(જ.૧૭.૯.૧૯૩૭) ઓડિયાના પ્રતિષ્ઠિત કવિ, નિબંધકાર અને વિવેચક. ૧૫ જેટલા કાવ્યસંગ્રહો તથા ઓડિયા અને અંગ્રેજીમાં પણ ઘણાં વિવેચન-પુસ્તકો આપનાર સીતાકાન્તને સાહિત્ય અકાદેમી અવોર્ડ ઉપરાંત ૧૯૯૩નો ભારતીય જ્ઞાનપીઠ અવોર્ડ મળેલો છે. એમની કારકિર્દી આઈ.એ.એસ. અધિકારી તરીકેની હતી.

○

ભોળાભાઈ પટેલ ગુજરાતીના સર્વપરિચિત ને પ્રતિષ્ઠિત નિબંધકાર, અનુવાદક, વિવેચક હતા.

જેજેમા

ઓડિયા કાવ્ય

સીતાકાન્ત મહાપાત્ર

દિઆસિલિ ખોળર બસરે

કાઠિપરિ બોઝેઈ મણિપ

નુઆંણિઆ મેઘ, ઝિપઝિપ બર્ષા

ગુગુચિઆ, ગેણડા, કંકડા ભણિ સંકીર્ણ હિડ;

સબુ વારિહોઈ પહુંચિબા બેલકુ

માછિ અંધાર

સે કહુચિલા

આમ ગાંરે

જમકુ પહુંચિબાકુ નિ ડેરિ લાગે.

દાદીમા

અનુવાદ

ભોળાભાઈ પટેલ

દિવાસળીની પેટી જેવી બસમાં

સળીઓની જેમ ભરેલા માણસો,

ખાડાપૈડાવાળો રસ્તો, મહાનદી હોડીથી પાર,

ભારે થઈ ઝૂકી આવેલાં વાદળ, ઝરમર વરસાદ...

આમ બધું પાર કરીને પહોંચતાં સુધીમાં તો

અંધારું થઈ ગયું હતું.

દાદી કહેતી -

આપણે ગામ તો

જમરાજાને પણ પહોંચતાં મોડું થાય.

ખૂબ ડેરિ હોઈથિલા

સબુ સરિથિલા

માલભાઈએ સબુ જોગાડ કરિ સારિથિલે

તાર દ્વિતીય દીર્ઘજાત્રા આરમ્ભ હેબાકુ બસિથિલા

આમ કાંધરે નઈપઠા શ્મશાન જાએ,

તાળ આગરુ બતદ ગાડિરે બોહૂટિએ આસિથિલા

હલદી ગુરુગુરુ બોહૂટિએ તા

બાપઘર ગાંરુ

આમ ગાં જાએ.

આંસુથિબુ બાસુ,

બાળે તેતે છોખ ન પારિલિ

અતડા દાઢર ગછટિ નિ:સહાય અંધારિ

‘અતડા - દાઢ હેલિણિ, મઠિરે મઠિરે

નઈ સુઅરે ભાસિ જાઉથાએ

શબદ આઉ લોડા નથાએ.

મઠિઘરે ઘલા ચાદર ટેકિ દેઈ

ઈતિહાસર મુહું દેખિલિ :

આકાશ પરિ શૂન્ય, માટિ પરિ નિર્વાક્

નીરબતા આઉ થરે દીર્ઘશ્વાસ નેલા.

રાતિ, ઠિંકારિ, બાઉશ બણરે જુકુજુકુઆ પોક

આકશરે જુખુજુકુઆ કેઈટિ નક્ષત્ર

તિક્ત ખાઈ જે જુઆડે ફેરિ જાઈથિલે.

મહકણ ગોબરલિવા કાન્તરે ધાડ નાચુશિલા.

કાંથકુ મુહું કરિ, આમકુ પિઠિ આડેઈ

ઘણું મોડું થઈ ગયું હતું.

બધું પતી ગયું હતું.

સગાંવહાલાંએ બધો જોગાડ કરી લીધો હતો.

દાદીની બીજી લાંબી યાત્રા શરૂ થવાની હતી -

અમારે ખભે, નદી કાંઠાના શ્મશાન સુધી.

પહેલી વાર તે

ઘુંઘરિયાળી વેલમાં બેસીને વહુ તરીકે આવી હતી,

પીઠી ચોળીને,

પોતાને પિયેરથી અમારે ગામ.

‘હું તો ઢળતો કાંઠો છું,

વચ્ચે વચ્ચે આવતો જતો રહેજે, બેટા

ક્યાંક એવું ન થાય કેતારો મેળાપ જ ન થાય

ઢળતા કાંઠાનું ઝાડ અસહાય

અંધારી નદીના પ્રવાહમાં વહી જાય છે.

હવે શબ્દોની જરૂર નહોતી.

વચલી પરસાળમાં સફેદ ચાદર ઊંચી કરી

જોયું મેં ઈતિહાસનું મુખ :

આકાશ જેવું શૂન્ય, માટી જેવું નિર્વાક્...

ખામોશીએ ફરી એક વાર શ્વાસ લીધો.

રાત, તમરાં, વાંસની ઝાડીમાં આગિયા

આકાશમાં કેટલાંક ટમટમતાં નક્ષત્રો.

લીમડાનું પાંદડું ચાખ્યા પછી સૌ

પોતપોતાને રસ્તે પાછા ફરી ગયા હતા.

ઉદાર છાણથી લીંપેલી દીવાલ પર પડછાયો નાચી રહ્યો હતો.

બાપા કાંદુથિલે.

તાંકુ કાંદિબાર દેખિબા

સિએ થિલા મોર પ્રથમ - કણ બા તાંકુ કહિથાન્તિ?

દાણડકુ આસિ આકાશકુ હિં ચાહિલિ

જોઉઠિ સિએ આછ ગોટિએ નક્ષત્ર.

સેદિન બુઝિલિ જીબનરે સબુ કાંદણા

લુચેઇ લુચેઇ કાંદિબાકુ હુએ

૦૦૦

દીવાલ તરફ મોઢું કરી,

અમારી તરફ પીઠ કરીને પિતાજી રોતા હતા.

એમને રોતાં જોયા પહેલી વાર મેં,

ભલા એમને કેવી રીતે આશ્વાસન આપું?

બહાર આવી આકાશ સામે જ જોયું

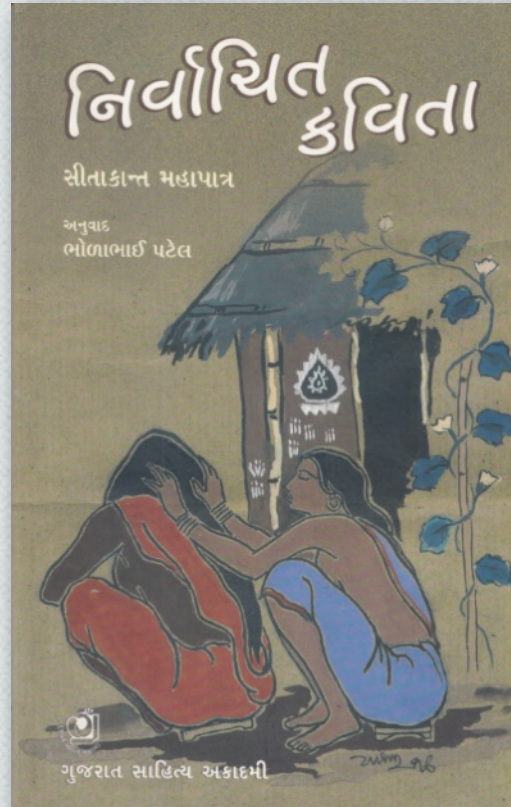
જ્યાં દાદી બની ગઈ હતી એક નક્ષત્ર.

તે દિવસે સમજ્યો કે જીવનમાં બધાં રૂદન

સંતાઈ સંતાઈને જ કરવાનાં હોય છે.

૦૦૦

[નિર્વાચિત કવિતા, સીતાકાન્ત મહાપાત્ર,
(ઓડિયામાંથી) અનુવાદ , ભોળાભાઈ પટેલ, ૨૦૧૧-માંથી]

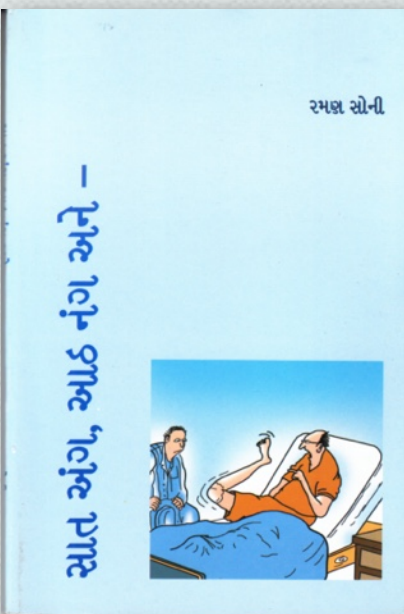

હું અને પુસ્તકો ○ રમણ સોની

જેને પુસ્તકો વાંચવા સાથે બહુ લેવાદેવા હોતી નથી એવા કેટલાક માણસો પુસ્તકો જોઈને પ્રભાવિત તો થતા હોય છે. મારે ત્યાં પુસ્તકો જોઈને એવા એક ભાવુક સજ્જન સાચે જ પ્રભાવિત થઈ ગયેલા : ‘ઓહો, આટલી બધી ચોપડીઓ પણ હોય, એમ!’ કોઈએ ધારો કે એમને, પોતાનાં કબાટોમાં લટકતી અસંખ્ય સાડીઓ ને અનેક પેન્ટ બતાવ્યાં હોત તો એ કદાચ આમ પ્રભાવિત ન પણ થયા હોત : ‘હું, પોતાની મોટાઈનું પ્રદર્શન કરે છે!’ ઘરમાંની ચોપડીઓ હજુ કોઈને આવું પ્રદર્શન નથી લાગતી ત્યાં સુધી વિદ્યાનું ભવિષ્ય ચિંતાજનક નથી. એ સજ્જને પુસ્તકો પર ઉમળકાથી સળંગ નજર ફેરવી ને એ પછી મારા પર પણ હાલવો કૃપા-દષ્ટિપાત કર્યો એથી હું વિશેષ ધન્ય થયો...

વળી એક બીજા સજ્જને, જે અમારા સંબંધી પણ હતા એમણે, મારાં પુસ્તકો જોઈને સાનંદ પ્રભાવિત થઈને મને પૂછ્યું : ‘તમે આ બધાં પુસ્તકો વાંચેલાં છે?’ પછી તરત, વિવેક જાળવી લઈને એમણે કહ્યું, ‘મતલબ કે, વાંચેલાં જ હોય ને!’ મને એમ કે એમનું સમાધાન થઈ જ ગયું છે એટલે મારે કોઈ જવાબ આપવાનો રહેતો નથી. પણ પછી એમણે સ્મિતભરી નજરે મારી તરફ એ રીતે જોયું કે મારાથી બોલાઈ ગયું કે, ‘હા, જેમજેમ જરૂર પડતી જાય... અને બધાં પુસ્તકો કંઈ...’ મને પોતાને જ ખુલાસો બરાબર લાગ્યો નહીં એટલે હું વાક્યો ગોઠવીને રજૂ કરવા જતો હતો ત્યાં મેં જોયું કે એમની જિજ્ઞાસા તો ક્યારનીય પૂરી થઈ ગઈ હતી. એ બોલ્યા, ‘પછી તમારા સાળાના વેવાઈનો દીકરો અમેરિકા છોડીને પાછો આવી ગયો, કેમ?’

પુસ્તકો ગમે તેટલાં હોય, એના મુખ્ય પ્રકારો વિશે તો સાહિત્યના વિદ્યાર્થીઓ સિવાયના પણ સૌ જાણતા હોય છે. કેટલાંક પુસ્તકો જર્જરિત થઈ ગયાં હોય છે. પણ એ એના ઠેકાણે જ પડ્યાં હોય છે, વર્ષોથી. પણ એમનું કામ પડે ત્યારે અણે અણે વાનાં કરવાં પડે, એમને કાળજીપૂર્વક કાઢવાં પડે. બીજાં મોટાભાગનાં પુસ્તકો, રૂઢિગત સિદ્ધાંતવાદીઓની જેમ અચળ સ્થિતિમાં બેઠાં હોય છે પણ કેટલાંક, ઉપરનું પૂંદું ત્યજી દઈને – ઉનાળામાં કોઈ લગ્નમાંથી ઘરે પાછા ફરીને, કોટફોટ કાઢી નાખીને નિરાંતે સોફાને અઢેલીને બેસીએ એવી નિરાંતથી બીજાં પુસ્તકોને અઢેલીને પડ્યાં હોય છે. કેટલાંક સાવ નવાં હોય છે, એમનાં પાનાં પર આંગળીઓના બહુ ડાઘા પડેલા હોતા નથી. વળી બીજાં...

પણ એક મિનિટ, આ છેલ્લા પ્રકારનાં પુસ્તકો પરથી મને એક વિશેષ પ્રકારનો કિસ્સો યાદ આવી ગયો. અમારાં એક અધ્યાપિકાબહેનને વર્ષો પહેલાં યુનિવર્સિટીની પુસ્તક-ખરીદી-ગ્રાન્ટ મળેલી. ખરીદીનું બીલ રજૂ કરવું પડે એમ હતું એટલે એમને પુસ્તકો ખરીદવાં પડેલાં. (હવે તો, કહે છે કે, માત્ર રજૂ કરવાનું બીલ પણ વાજબી ભાવે ખરીદી શકાતું હોય છે.) પુસ્તકો ઘરે લાવ્યા પછી એમણે પોતાના વિવિગ રૂમના કાચના કબાટમાં પ્યાલા-રકાબી તથા મોર-પોપટ-સિંહ-જિરાફ હતાં તે હટાવી દઈને પુસ્તકો ત્યાં સુંદર રીતે ડિસ્પ્લે કર્યાં. એટલે કે ઉત્તમ પુસ્તકોની ધર્માદા ખરીદી પછી એમણે આ બીજું ઉત્તમ કામ કર્યું – પ્યાલારકાબી કરતાંય પુસ્તકોને વધુ મહત્ત્વ આપ્યું.

પરંતુ આ હવાચુસ્ત કબાટમાં મૂક્યા પછી એ પુસ્તકોને એમણે ઊની આંચ આવવા દીધી ન હતી. દરેક પુસ્તકના અંદરના પહેલે પાને પોતાના નામ-સરનામાનો સિક્કો માર્યો હતો, એથી આગળ પુસ્તકનું એક પણ પાનું એમણે ખોલ્યું ન હતું. મારે એકવાર એમાંના એક વિરલ પુસ્તકની જરૂર પડી ત્યારે મેં જોયું કે એનાં કેટલાંક પાનાંના ફરમા પ્રેસમાં કપાયા વિનાના રહેલા એ એમ જ, અકબંધ, ચોટેલા હતા. – પુસ્તકોને બહેન સાથે આટલું જ લહેણું હતું.

મારા ઘરમાં પુસ્તકોનો વધારો થતો જાય છે એણે ધીમેધીમે કેટલીક સ્થૂળ-સૂક્ષ્મ સમસ્યાઓ ઊભી કરી છે. પુસ્તકવધારા અંગે ઘરનાંનું વલણ સામાન્ય સંજોગોમાં નોર્મલ હોય છે – એમને પુસ્તકો સાથે કોઈ લવ-હેઇટ-રિલેશન નથી. પરંતુ જ્યારેજ્યારે અમારે ઘર બદલવાનાં થયાં છે – અને અમે આજ સુધીમાં ૧૩ ઘર બદલ્યાં છે – ત્યારે-ત્યારે પુસ્તકોનાં વજનદાર ખોખાં પર, ઘરનાં સૌએ પોતાનો સખત અણગમો ઠાલવ્યો છે : ‘આ તમારાં તોસ્તાન! પેલા મજૂરો પણ બિચારા ઊંચકી શકતા નથી.’ એ ક્ષણોને મેં મૌનથી સરી જવા દીધી છે ને પુસ્તકોના પક્ષે કોઈપણ દલીલ કર્યા વિના મેં પુસ્તકવૃદ્ધિ થવા દીધી છે. ગાંધીજીએ અહિંસક અસહકારનો મંત્ર આપેલો છે, હું પુસ્તકોને અહિંસક સહકાર આપતો રહ્યો છું.

પરંતુ સાચું કહું? હવે મને પોતાને જ આ વસતીવધારો અકારો થઈ પડ્યો છે. ભેટ રૂપે ને અવલોકન માટે પુસ્તકો મળતાં જ જાય છે. હવે, એ બધાં જ મારી બુદ્ધિમાં ભલે પ્રવેશી શકતાં નથી પણ મારા આ ગ્રંથ-મહાલયમાં તો પ્રવેશી જ જાય છે! પરિણામ એ આવ્યું છે કે, વાંચવા-લખવાના કામ વખતે, મારે જરૂરી હોય એ પુસ્તકો આ મહાગંજ વચ્ચેથી મને શોધ્યાં જડતાં નથી, ને એ મારે મહાકષ્ટે બીજાં પાસેથી લઈ આવવાં પડે છે. અને પછી બીજી વખતના કામ માટે, બીજાં પુસ્તકોની જરૂર પડે, ને હું એ માટે પુસ્તકોને ઘોડેઘોડે ફેંદાફેંદ કરતો હોઉં, ત્યારે પહેલી વખતે જરૂર પડેલી એ પુસ્તકો નજર પડે છે! (અરે, ક્યાં હતાં તમે?) પણ બીજી વખતે, જેની જરૂર પડેલી એ પુસ્તકો વળી પાછાં જડેલાં નહીં!

એટલે હવે મેં પુસ્તક-દાન-યોજના પ્રસરતી કરી છે – જેને જોઈએ એને હું, તારવી રાખેલાં પુસ્તકો આપી દઈશ. એકવાર ખૂબ કરકસરથી પૈસા બચાવીને જે પુસ્તકો ખરીદેલાં પણ હવે ચાલીસ વરસ પછી જે મારા ઉપયોગનાં નથી એવાં મારાં જૂનાં પુસ્તકો, તેમજ છપાતાંવેંત જ જે કાળગ્રસ્ત એટલે કે આઉટડેટેડ થઈ ગયેલાં હોય છે એવાં નવાં ભેટ-પુસ્તકો આ ગ્રંથ-સમુદાયમાંથી મારે આપી દેવાં છે. પરંતુ, એક જમાનો એવો હતો કે કોઈ સામયિકની વધારાની નકલ આવી ગઈ હોય અને હું વર્ગમાં જાહેરાત કરું, તો સાંજે ચાર વિદ્યાર્થીઓ ઘેર હાજર થઈ

જતા – એની જગાએ, અત્યારે અનેક પુસ્તકોની ભેટના સ્વીકાર માટે કોઈ ફરકતું પણ નથી! પરિણામે મારું પુસ્તકાલય અંશતઃ અનાથાલય બની ગયું છે.

હવે તો ઇ-જમાનો આવી ગયો છે. ઇ-બુક્સ (ઇલેક્ટ્રોનિક બુક્સ, વીજાણુ ગ્રંથો)ના નિર્માતાઓ હવે મારા – અને મારા જેવા સૌના – આ પુસ્તકસંગ્રહ પર હસે છે. કહે છે, ‘શું કરવા આ ભાર વેંઢારો છો? તમારા એક નાનકડા કિન્દલમાં કે ટેબ્લેટમાં કે મોબાઇલમાં હજારો પુસ્તકો સમાઈ જાય છે. ને જરૂરી હોય એ પુસ્તક એક ક્લિકથી હાજર થઈ જાય છે!’

અહો, જે જગા રોકતો નથી, જેને વજન નથી, જે ભીંજાતો નથી, બળતો નથી, ફાટતો નથી, ખોવાતો નથી એવા આ ‘અમૂર્ત’ ઇ-પુસ્તકેશ્વરે અવતાર ધારણ કરી લીધો છે. એ ક્યાંય સદેહે નથી ને છતાં હરપળે સર્વત્ર છે – નરસિંહ મહેતાએ કહ્યું છે એમ – ‘અકળ અવિનાશી એ સકળ વ્યાપી રહ્યો!’

તો શું મારો આ ગ્રંથ-મહાલય, ને દુનિયાના સર્વ ગ્રંથમહાલયો, અફાટ ઇ-સમુદ્રમાં ગરકાવ થઈ જશે?!

ના ભૈ, તમે ભલે આ બધાં સપનાં બતાવો. તમારી વાત ભલે સાચી હશે – અમે એ ઇ-વિશ્વમાં પણ થોડીક લટાર મારીશું – પણ તમારું આ ‘કેવળ’ જ્ઞાન, તમારી આ નરી નિર્ગુણ જ્ઞાન-ઉપાસના એ અમારે માટે એકમાત્ર વિકલ્પ બનવાનો નહીં. અમને તો સગુણ ઉપાસના પણ વહાલી છે. અમારે તો એ...ય ને પુસ્તક હાથમાં હોય, અમારી આંગળીઓનાં ટેરવાં એને સ્પર્શ કરતાં હોય, પાનાં ફરવાનો ને ફરફરવાનો એનો આછો ધ્વનિ સંભળાતો હોય, મુદ્રણની વાસ્તવિક વિવિધ ભાતો ને આકારોના સૌંદર્યનું આંખો દર્શન કરતી હોય – અરે બહુ વાર વંચાયાથી, પુસ્તકના તૂટેલા બાઈન્ડિંગમાં સિલાઈની પેલી નાજુક દોરી પણ દેખાઈ જતી હોય, બિલકુલ નવા કે સાવ જર્જરિત જૂના પુસ્તકની વિલક્ષણ ગંધ ફોરતી હોય ને પુસ્તક ચાલુ ટ્રેનમાં કે ઊંઘની અટારીએ વાંચતાં-વાંચતાં એનો સ્વાદ મળતો હોય – એવું પાંચે ઇન્દ્રિયોનું સુખ અમને આ મૂર્ત પુસ્તક આપે છે. એ સુખ પણ અમારે છિનવાઈ જવા દેવું નથી.

મારું ઘર-ગ્રંથાલય ભલે ગીચ હોય, ભલે એમાં ગોઠવેલાં ને વણગોઠવેલાં પુસ્તકોની બાજુમાં થપ્પીઓ લગાવેલાં પુસ્તકો પણ હોય, ભલે એ અરાજકતામાંથી જરૂરી પુસ્તક ખોળતાં હું થાકી જતો હોઉં, મને આ અવ્યવસ્થા અને આ અનેકતા ફાવી ગયાં છે. નથી જડતું એવું કોઈ જરૂરી પુસ્તક આ મેળામાંથી જડી જતું હોય છે ત્યારે જે અભિનવો આનંદ મને થાય છે એ પેલા ભારે ચોકસાઈ ભરેલા ઇ-વિશ્વમાં ક્યાં મળવાનો છે?

બસ, આ હું તો મારા ગ્રંથાલયમાં, આરામખુરશીમાં અઢેલીને પડ્યો છું, હાથમાં પુસ્તક છે રસભર્યું ને નજર સામે છે વૈભવભર્યું ગ્રંથસ્થાપત્ય. ઘડીક એ પ્રલંબ હરોળો સામે જોઉં છું ને ઘડીક મારા હાથમાંના પુસ્તકમાં મન રોપું છું. થોડીકવારમાં એ પુસ્તકમાં ડૂબી ગયો હોઉં છું ને સાથે જ આ માહોલમાં તરતો હોઉં છું – એ બધી જ ક્ષણો મારા પરમ સુખની ક્ષણો હોય છે.

(સાત અંગ આઠ નંગ અને-, ૨૦૧૬)

નથી ઠ મનીષ પાઠક 'શ્વેત'

જીવવાનું કોઈપણ કારણ મને મળતું નથી,
અર્થ એનો એ નથી કે જીવવું ગમતું નથી.

હક કરી આવે નિરાશા ને જુએ મારી તરફ,
એ અતિથિ થાય ત્યારે આંસુ નીકળતું નથી.

એક સરખું દશ્ય રોજે રોજ આ આંખો જુએ,
ને કહે : શું વાંક મારો, દશ્ય તો ખસતું નથી!

જ્યાં નજર મીઠી કરું, સપનાં બરાબર ત્યાં ઠરે,
નામ મારું છે સમય, કારણ મને નડતું નથી.

નાવ કાગળની મળી, દરિયાકિનારે લઈ ગયાં,
જોઈ એને કોઈ મોજું, કેમ ધસમસતું નથી?

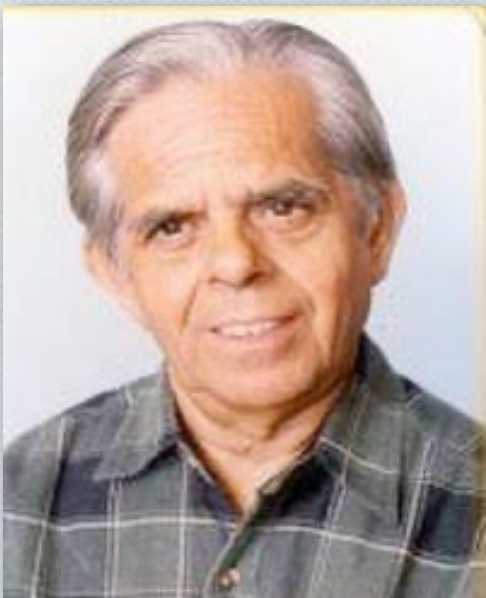

(અધખૂલેલું બારણું, ૨૦૨૦)

વૈકુંઠ નથી જાવું ૦ બકુલ ત્રિપાઠી

બકુલ પદ્મશિશંકર ત્રિપાઠી(જ. ૨૭.૧૧.૧૯૨૮ – ૩૧.૮.૨૦૦૬) ગુજરાતીના સૌથી મહત્વના હાસ્યનિબંધકારોમાંના એક હતા. નડિયાદમાં જન્મેલા ને કારકિર્દીપર્યંત અમદાવાદની એચ.એલ.કોમર્સ કોલેજમાં વાણિજ્ય વિષયના અધ્યાપક રહેલા. ‘ગુજરાત સમાચાર’ વગેરે ઘણાં વર્તમાનપત્રોમાં વર્ષો સુધી નિયમિત હાસ્યની કૉલમ ચલાવી; ‘કુમાર’ આદિ સામયિકોમાં પણ એ લખતા રહ્યા, પરંતુ નિબંધસંગ્રહો તો એમણે પસંદગીની ઉત્તમ કૃતિઓના જ કર્યા. છતાં ‘સચરાચર’(૧૯૫૫) વગેરે એમનાં અનેક પુસ્તકો થયાં. એમાં એમણે નર્મ-મર્મ ગૂંથતા ને (અહીં લીધો છે એ ‘વૈકુંઠ નથી જાવું’ જેવા) અંગત અનુભવને સ્પર્શતા લલિત નિબંધો આપ્યા છે. એ ઉપરાંત ‘લીલા’ નામનું નાટક તથા વેશ પ્રકારનાં એકાંકી પણ લખ્યાં છે.

દુઃખો, વિપત્તિઓ વેદનાઓ.

અને અસહાયતા.

મારી પોતાની વિપત્તિઓ અંગેની અસહાયતા મને પીડે છે. પણ એ પીડા સહ્ય છે. કારણ કે કાં તો સ્વસ્થ બની વિપત્તિના મૂળ સ્થાને હું મારો કોઈ દોષ જોઈ શકું છું. જોઈ ન શકું તો કલ્પી તો શકું છું જ, અથવા તો પછી માની લઉં છું કે આ કોઈ વિરાટ ન્યાયતંત્રનો ચુકાદો છે, અને શરણાગતિ સ્વીકારી લઈ કંઈક શાંતિ મેળવી લઈ શકું છું. મારી વિપત્તિઓ જોડે મને કામ પાડતાં આવડી ગયું છે! હજી હમણાંની જ વાત, મારી બાના અવસાન વખતેની. તે વખતે હું ખૂબ રડ્યો હતો. એક જ વર્ષ પછી પિતાજીના અવસાન વખતે? નહીં. પિતાજીને પોતાને તો જવાનું એ આનંદ જ હતો, કારણ બા રાહ જોતાં હતાં.

વાત એમ હતી કે જ્યારે ય કંઈ સાથે બહાર જવાનું હોય ત્યારે... પિતાજી સ્વભાવે ઉતાવળા. એ ઘરના દરેક ખંડમાંથી બીજા ખંડમાં જાય ત્યારે વીજળીબત્તી અને પંખો બંધ કરતા જ જાય. ચોકસાઈનો એવો એમનો ગુણ. ક્યારેક એ કંઈ શોધવા કે બીજા કામે અનેક ઓરડામાં આમતેમ આમતેમ ફરતા હોય ત્યારે બત્તીપંખા ઉઘાડવાસ ઉઘાડવાસ થતાં જોવાની મઝા આવતી. એવા ઉતાવળા અને ચોક્કસ મારા પિતાજી. એટલે જોડે બહાર જવાનું હોય ત્યારે એ તૈયાર થઈ આગળ નીકળી પડે. શેરીને નાકે જઈને ઊભા રહે. બા બિચારાં કંઈનાં કંઈ ચઢેલાં કામ પતાવતાં મોડાં જ પડે. સાંજે બહાર જવાનું છે એ વીસરી જઈને, પડોશીઓએ દૂધ લઈ રાખવા તપેલીઓ મૂકી હોય એ સ્વીકારી લે. પણ બહાર જવાનું છે એ હવે યાદ આવતાં એ તપેલીઓ, પેલાં પડોશીઓ તો નિરાંતે બહાર જતાં રહ્યાં હોય એટલે, ત્રીજા જ કોઈ પડોશીને સમગ્ર પરિસ્થિતિ સમજાવી આપી આવે. અને પછી યાદ આવે કે આપણાં દૂધનું શું? એટલે વળી, પાછો બીજો ફેરો ખાઈને અમારી તપેલી આપી આવવી અને પેલા પહેલા પડોશીએ આપતી વખતે તપેલી સાથે ઢાંકણું નહોતું આપ્યું પણ ઢાંકણા વિના એમના બિચારાના દૂધમાં કંઈક પડશે એ ચિંતાએ ઘરનું ઢાંકણું લઈને વળી, પેલા પડોશીને આપી આવવું અને વળી, પાછો એને સમગ્ર પરિસ્થિતિનો ખ્યાલ આપવો કે જેથી કરી ગેરસમજ ન થાય અને કોઈને કંઈ માઠું ન લાગે અને કોઈ નકામું દૂધ વિનાનું ન રહે – એ બધામાં એ મોડાં જ પડતાં! અને હંમેશાં પિતાજીને પાંચ-સાત-પંદર મિનિટ રાહ જોવડાવીને જ એમની જોડે જઈ પહોંચતાં. પણ પછી ખરે ટાણે એમણે યુક્તિ કરી – પચાસ વર્ષની લગ્નજયંતી શાંતિથી સાથે ઊજવીને પછી જવાની તૈયારી પણ સાથે કરી, ને પછી એકદમ વહેલાં નીકળી ગયાં! પિતાજી સ્તબ્ધ બની ગયા. પછી તો દિવસો – મહિનાઓ વીતવા માંડ્યા, આંખમાં સહેજ

સરખાં આંસુ. હાથમાં ગીતા એક દિવસ સાંજે શાંતિથી કહે સહેજ સ્મિત સાથે, 'તારી બા હોશિયાર તો ખરી. છેલ્લે છેલ્લે મને છેતરી ગઈ. મને ખબર જ ના રહી, અને આગળ નીકળી ગઈ.' અમે સૌ હળવાં બન્યાં અને બાની વાતો કરવા લાગ્યાં. દાદરા નીચે કોલસાની ગૂણ રાખતા ત્યાંથી કોલસા કાઢતાં એમને કેવો વીંછી કરડતો, ચાર-પાંચ વાર કરડેલો, અને તેવે વખતે એ કેવું રડી પડતાં અને અમે પણ રડી ન પડીએ એ માટે કેવું રડતાં રડતાં હસવાનો પ્રયત્ન કરતાં... અને એવી બધી વાતો, પિતાજી મનમાં કંઈ ગણતરી કરતા હશે, પણ અમારું ધ્યાન જ ન રહ્યું. બાના ગયા પછી બરાબર બાર મહિને, સુવ્યવસ્થિત રીતે... પણ વાત શી હતી? હા, દુઃખની વેદનાની, અસહાયતાની. હોસ્પિટલમાં વહેલી સવારે ત્રણ વાગ્યે, ચાર વાગ્યે, ખૂબ ગમગીન – અને ભયાનક વાતાવરણ લાગે છે.

એક કવિમિત્ર કહેતા, 'સાંજ હંમેશા ક્યાંય પણ મને ખૂબ ગમગીન લાગે છે' પણ હોસ્પિટલમાં એવું નથી હોતું. ત્યાં તો સાંજે વસ્તી જ વસ્તી. પછી રાત્રે કોણ સૂવા રહે એની તૈયારીઓ. 'હું રહીશ, તમે આજે ઘેર જઈ આરામ કરો' – 'ના રે ના, તમારે હજી...' અરે, એમાં શું? આવે વખતે કામ નહીં આવીએ તો...' વગેરે વિવેક-વચનો, રાતનું દૂધ, રાતની દવાઓ, ગોઠવણો, વ્યવસ્થાઓ... સાંજ નહીં, રાત નહીં, છેક બે-અઢી-ત્રણ પછી વાતાવરણ ભયાનક બને છે. બધું તદ્દન શાંત. સવારે સાડા-આઠ વાગ્યે જેમ ડોક્ટરસાહેબ એમના વિદ્યાર્થીઓ સાથે રેકોર્ડ્સ જોતાં જોતાં દર્દીઓને તપાસતાં-તપાસતાં સિસ્ટરોને સૂચનાઓ આપતાં-આપતાં ખાટલેખાટલે ફરવા નીકળે છે તેમ વહેલી પરોઢિયે સહેજ વહેલા, કદાચ મૃત્યુના દેવ એમના પાર્શ્વગણ સાથે ખાટલેખાટલે જઈ નજરમાત્રથી નિર્ણય લઈ, હવેના ચોવીસ કલાક માટેની સૂચનાઓ લખાવતા ફરે છે, ખૂબ જ હળવે પગલે-નાઈટ-ડ્યૂટિની સિસ્ટર્સ ઝોકે ચડી છે તે જાગી ન જાય તેમ, ખાટલા પાસે બેસીને બરફની કોથળી દર્દીને માથે ફેરવતાં-ફેરવતાં સહેજ જંપી ગયેલા સ્નેહીજનને કંઈ જ ખ્યાલ ન આવે તેમ, ઠંડા પવનની આછી લેરખીની જેમ...

મને તે સવારે રડવું ન આવ્યું. પછી ય ન આવ્યું. ડરી જવાય. અન્યમનસ્ક બની જવાય, ક્યારેક વળી પેલી દવા જો વખતસર લાવી શક્યા હોત...સહેજ...ત્યાં...વધારે તપાસ કરીએ...એવા વિચારે ગુનાહિત મનમાં વેદનાનો સણકો ઊપડી આવે અચાનક! પણ જીરવી શકાય છે આવાં બધાંય દુઃખો, આપત્તિઓ, કરુણતાઓ વિધિના અનંત ચક્રનું અનિવાર્ય ગતિસાતત્ય વિચારતાં ક્યારેક તો જાતના દુઃખે રડતાં શરમ પણ આવે છે.

અને પછી હસવું આવી જાય છે – આપણી વેદનાઓમાંથી ક્યારેક વધારે પડતાં કરુણતાનાં ટીપાં નિચોવી લેવાની આપણી વિચિત્ર લોભવૃત્તિ પર!

હું મારાં સુખો જોડે પ્રેમમાં છું, હું મારાં દુઃખો જોડે પ્રેમમાં છું. ચગડોળની મને ભારે ઘેલછા છે. એક તો પેલી જેમાં ગોળગોળ હાથી-ઘોડા પર ફરીએ છીએ તે. અમારે ત્યાં મેળામાં હાથીઘોડા ઉપરાંત થોડી લાકડાની પરીઓ પણ ખરી ચગડોળમાં. એને ગળે વળગીને ચગડોળ માણવા પડાપડી કરતા અમે ભાઈબંધો. એ હાથી-ઘોડા અને પરીઓવાળી ચગડોળ તો ગમે છે જ. ચગડોળમાંથી ઊતર્યા પછી દિશાઓ ચક્કરચક્કર ફરે અને ધરતી ડોલંડોલ થાય! પણ મને જે મોટી ઘેલછા તે તો પેલી ઉપર-નીચેવાળી ચગડાળની, ફજેતફાળકાની. નાનો લાકડાનાં ઝૂલણિયાંવાળો ફજેતફાળકો તો ખરો જ – બે જણ એને હંબો હી કરીને જમણેથી ઝીલીને ડાબે ફંગોળતા ચલાવે – એ તો ખરો જ, પણ આજે ય મેળામાં-ઉત્સવમાં-ફનફેરમાં જાઓ તો દેખાય છે એ વિરાટ ફજેતફાળકો પણ મને ખૂબ ગમે છે. ખટાખટ ચાલતા યંત્ર અને ફટાફટ સરતા પટ્ટાની જોડે નીચે લાકડાનો મંચ હોય. એના પર પારણું આવે. તમે આડો, ઘરના આગળિયા જેવો સળિયો ખસેડાવી ડોલતા એ પારણા પર ગોઠવાઓ. ખટાક કરીને આડો સળિયો ફિટ કરી દેવામાં આવે. તમે બે મૂઠીથી કચકચાવીને અને પકડો અને સળિયો છૂટી જશે તો નહીંને! એમ રોમાંચક કલ્પના કરતો હો ત્યાં, ફટાક કરતું ચક્કર ચાલે! તમે ઊંચે! બીજું પારણું મંચ પર. તમે ધરતીની અધ્ધર. હવે ત્રીજું પારણું. બધું જ હવે નીચેનું આઘું દેખાવા માંડે છે! નજર ભરીને જોઈ લો દીવા, દૂરના માણસો ઠીંગુજીઓ! ચોથા પારણામાં સૌ બેસે છે, તમારું પારણું હવે ટોચ પર છે! ક્ષિતિજનું કમળ હવે પ્રફુલ્લિત છે. અદ્ભુત રસ તમે માણી રહો છો ત્યાં...અચાનક આંચકા સાથે નીચું ઊતરવા માંડે છે તમારું પારણું. હજી નીચે. વળી, નીચે. તદ્દન પાછા આવ્યા કે શું? હા, તમે લગભગ લાકડાના મંચ પાસે આવી ગયા છો, પેલી બાજુનું પેલું ઝૂલણું ભરાઈ ગયું છે અને હવે...ફટ ફટ ફટાફ ફટ...ફટ ફટ ફટાફ ફટ યંત્ર ધૂણવા માંડે છે, ગર્જવા માંડે છે, ઊછળવા માંડે છે. તમારું ચગડોળ ઉપર-નીચે ગોળગોળ ઘૂમવા માંડે છે, કહે છે સમુદ્રમાં ડૂબતો માણસ ત્રણ વાર ઉપર આવે છે, તેમ

ત્રણ વાર, ચાર વાર, પાંચ વાર, વારંવાર, ડૂબકી ખાઓ છો, ઊંચે આવો છો, શ્વાસ ભરાઈ જાય છે, છાતી પર દબાણ, જાણે હમણાં નીકળી પડશે પ્રાણ. પેલા સામેના જ ઝૂલણા પર દૂર દૂર જોજનો દૂર કોઈ બાળક રડે છે. તમને થાય છે તમે બાળક હોત તો સારું થાત, બૂમો પાડી શકત. બૂમો પાડવાનું, રડવાનું, ખડખડાટ હસવાનું, ઝૂલવાનું, વાઘની તગતગતી આંખ સામે હરણાની જેમ ઠરી જવાનું, પેલા સળિયામાંના તમારા પ્રાણને કચકચાવીને પકડી રાખવાનું, સેંકડો દીવાઓને એક નજરે પી જવાનું! તમને ઘૂરી ચડે છે. મોજ આવે છે અને ખટાક્...ખટાક્...ખટાઆઆક્ અવાજ ધીમો પડવા માંડે છે. તેડાં રે આવ્યાં ઘનશ્યામનાં. છેલ્લી વાર તમે પશ્ચિમ ક્ષિતિજે અધર ઝૂલી રહો છો. ઊંચે જાઓ છો છેલ્લી વાર. આ આખી ય સૃષ્ટિ તમારી છે છેલ્લી વાર. તમે નીચે ઊતરવા માંડો છો, નીચે, નીચે, ચાર, ત્રણ, બે, એક...ચગડોળવાળો તમારું પારણું પકડી લે છે બંધનમાંથી તમને મુક્ત કરે છે. ચાલો, તમારી જીવનયાત્રા પૂરી...પારણું બે ક્ષણ ખાલી ઝૂલી રહે છે...હમણાં...હમણાં જ ચાલશે ફરી ફટાક્ ફટ...તમે નહીં હો... ચગડોળ તો ચાલ્યા કરવાનું!

પેલા ભયથી રૂંધાતા શ્વાસને અનુભવ અને પેલું ખુલ્લું આકાશ એ બે કંઈ જુદાં નથી. પેલા ઊર્ધ્વગમન અને નિમ્નગતિ એ બે જુદાં નથી. એક વિરાટ ઉત્સવના જ એ અંશો છે. મીઠું-કડવું, ગમતું-અણગમતું, રમ્ય-ભયાનક, સુંદર-અસુંદર એ બધું જ અહીં છે. પેલાં પગથિયાં ચડી લાકડાના મંચ પર પહોંચતાં સામે ગિલોટીન પણ કલ્પી શકું છું ને સામે શુભ આરસની ધ્યાનમૂર્તિ પણ કલ્પી શકું છું. ઘૂંટણિયે પડી હું માથું ધરીશ. પણ મહાનાટ્યના જે દશ્યમાં મને માત્ર મળ્યું છે તેમાં નથી તો ફેંચ કાંતિની રક્તસરિતામાં તણાવાનું કે નથી બૌદ્ધ સંસ્કૃતિના કોઈ પીત-સુવર્ણ પ્રકાશમાં નહાવાનું. મારે માથે આવ્યું છે આજના આ બહુ મોટા તો નહીં એવા મેળામાં પ્રસ્વેદસિક્ત ઘોંઘાટમાં લાકડાના પેલા મંચ પરથી ચગડોળના ઝૂલણામાં બેસીને યંત્રની ખટાખટ વચ્ચે ધીમે ધીમે ધીમે અધર ઊડી ઊંચે આકાશમાં તારાઓ જોડે ઝુલવાનું, સરવાનું, નીચે ખીણમાં પડવાનું, પાછા અંધકારમાં ખોવાઈ જવાનું.

‘આ બધું તો ઠીક’ મન કો’કવાર કાનમાં પૂછે છે, ‘તારી બધી વાત બરાબર છે; પણ કોદરજીનું શું?’

‘પેલા...રઘુનાથવાળા...’

હું ધૂજી ઊઠું છું.

કોદરજી કાળા કાળા સીસમ જેવા. પણ સીસમ તો સુંવાળું હોય. કોદરજી ચામડી કરચલિયાળી એટલે કેવી કરચલિયાળી! ચૂંચળી આંખો, ઝીણકું શરીર. પેલા ઊભા સાવરણાથી રસ્તો વાળે ત્યારે સાવરણાનો વાંસ કોદર જીથી વેંત ઊંચો લાગે!

નાનું ગામ. એક દિવસ શેરીમાં અચાનક બૂમ પડી. રૂઘનાથ ફોજદાર કોદરજીને મારે છે! હંટરે હંટરે!

ઘડ ઘડ ઘડ ઘડ દાદરો ઊતરીને અમે દોડ્યા. ધૂળમાં પડ્યો છે કોદર, ટૂંટિયું વળીને. કાળી ચામડી પર પર સેવાથી ચોંટી છે કાળીપીળી ધૂળ. પીઠે સોળ ઊઠ્યા છે. સોળ એટલે શું એ આજે જ ખબર પડી. લાલ ટશરો ફૂટી રહી છે. ફરીથી ફટકો પડે છે રૂઘનાથ ફોજદારના હંટરનો. ફરીથી. ફરીથી. સાલા કમજાત...સટાક્ સાલા હરામજાદા...સટાક્! હું કંપી ઊઠું છું ચીસ પાડવા જઉં છું નથી પડતી.

કામના ચાર આના વધારે લીધેલા કોદરજીએ. એક વાર રૂઘનાથજીએ આપેલા. પછી રૂઘનાથજીના દીકરા જયંતીની વહુએ પણ આપ્યા ત્યારે કોદરજીએ ના નહીં કહી...કે કહી હશે...કે જયંતીની વહુએ ઇનામના આપ્યા માન્યું હશે...કદાચ જયંતીની વહુએ ખોટું કહ્યું હશે સસરાજીને અને ચાર આના આપ્યા જ નહીં હોય કોદરજીને અને પોતે ગોરસ-આમલી લઈને ખાઈ ગઈ હશે...કશુંક હતું.

નેતરની સોટી પર ચામડાની પટ્ટી ગોળગોળ સજજડ વીંટી હોય. હંટરની ઉપર દટ્ટો. નીચે ઊંદરના કાન જેવાં અને કૂતરાના કાન જેવડાં ચામડાનાં બે પાંદડા, એ શોભા માટે. સટાક્ સટાક્ હંટર કોદરના વાંસા પર, પગ પર, ઢંચણ પર, બોચી પર પડે. એ તરફડતો જાય તેમ તેમ જુદાં જુદાં અંગો હંટરના ઘા ઝીલતાં જાય તેમ તેમ સોળ પડતા જાય...

રડી પડું છું. ડસડસી જાઉં છું. દોડતો ઘેર આવું છું. ફરી દાદરો એકઠાસે લપસતાં, લથડતાં ફટાફ બારણાં ખોલી બૂમ પાડું છું, ‘બા, રૂઘનાથ ફોજદાર કોદરને મારે છે...મારે છે...બચાવો...પિતાજી...રૂઘનાથ ફોજદાર છે ને તે...’ ઘરમાં બા નથી. બાપુજી નથી. ઓરડે ઓરડે ભટકું છું. ડૂસકાં. રૂઘનાથિયાના ઘર બાજુની અમારી જે પશ્ચિમની બારી એના સળિયા પકડી સળિયામાંથિ જોયા કરું છું. રૂઘનાથ ગર્જ રહ્યો છે, ‘સાલા ચોર...’ ઘર દૂર હતું. સામે તડકો, ધૂંધળું બધું. રૂઘનાથનો ચહેરો કુદ્દ. એ નજર ઊંચી કરે છે. સૌ છોકરા ભાગી ગયાં છે. રસ્તો સૂમસામ. કણસતો કણસતો કોદર પડ્યો છે. ટૂંટિયું વાળીને...

પછી ફોજદારને કશું ન થયું.

કોદરને મોડી સાંજે આવીને એનાં સગાવહાલાં લઈ ગયાં હશે.

આજે ય સળિયામાંથી, મારા ઘરના, મારી જેલના, મારી અસહાયતાના સળિયામાંથી, ટૂંટિયું વાળીને પડેલા કણસતા કણસતા કોદરને હું જોઉં છું, જોયા કરું છું. આજે હવે ઈંટાળા ઊંચકી-ઊંચકીને ફોજદારના માથા પર ઘા પર ઘા, ઘા પર ઘા કરું છું; પણ એને વાગતું નથી. સળિયામાંથી જોયા કરું છું.

ધીરેથી આજે હું કોદરજીને કહું છું :

‘કોદરજી, હું કંઈ જ નહીં કરી શક્યો...’

‘હું.’

‘એનું કાંડું પકડી લેવાની મારામાં શક્તિ નહોતી કોદરજી, તમે જાણો છો. મને માફ કરશોને?’

‘હે ભગવાન...’

‘કોદરજી...પણ મને યાદ છે તમે ઢોલક બહુ સારું વગાડતા.’

કોદરજી આંખો સહેજ ખૂલે છે.

‘તમારા વાસમાં અમે દોડી આવતા ઢોલક સાંભળવા. તમારું ઢોલકું સાંભળીને મને તો નાચવાનું મન થઈ જતું. અમને બધાં ય છોકરાંવને...’

એમની આંખમાં સહેજ ચમક આવે છે.

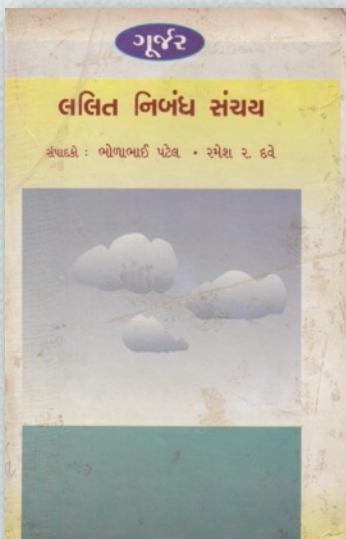
‘પિતાજી કહેતા, કોદરજી, મજાકમાં અને પ્રેમથી, તમને યાદ છે ને? કે આપણા ગામમાં રેડિયો આવશે ત્યારે કોદરજીનો ઢોલક વગાડવાનો પ્રોગ્રામ રાખીશું.’

કોદરજીના મોં પર આછરું સ્મિત.

પિતાજી નથી. ગામમાં રેડિયો-સ્ટેશન આવ્યું નથી. કોદરજી નથી. રૂઘનાથ ફોજદાર પણ પછી તો મરી ગયા. પેલો ધૂળવાળો રસ્તો ય હવે કાંકરિયાળો થઈ ગયો છે. જ્યંતીની વહુ હવે ડોશી બની ગઈ છે.

જાણું છું, જાણું છું, સાંભળું છું સટાફ સટાફ હંટરના સટાકા સંભળાય છે. હજી સંભળાય છે. સાથે સાથે કોદરજીના ઢોલકાનો અવાજ પણ.

ઢોલકાના અવાજથી વાત તમને સૌને ડરતાં ડરતાં પણ કહી દઉં, એમ થયું એટલે આટલું લખ્યું.

(‘વૈકુંઠ નથી જાવું’, ૧૯૮૩)

‘સાંજના ઓળા લથડતા જાય’ – લાભશંકર ઠાકર

○ નિરંજન ભગત

લાભશંકર ઠાકર (૧૪.૧.૧૯૩૫ - ૬.૧.૨૦૧૬) અદ્યતન ગુજરાતી કવિતાના એક અગ્રણી સર્જક - કવિ-નાટ્યકાર તથા નવલકાર-નિબંધકાર હતા. નિરંજન ભગત (૧૮.૫.૧૯૨૬ - ૧.૨.૨૦૧૮) અનુ-ગાંધીયુગ અને અદ્યતન યુગના સંધિકાળના એક તેજસ્વી કવિ અને વિશ્વ-સાહિત્યના અભ્યાસી વિવેચક હતા.

સાંજના ઓળા લથડતા જાય.
બબડતું બોર વેચે શહેર આખું
શહેર પાંખું
પાંખ
એકેએકની ફફડા કરે છે પાંખ.
શી થરક્યા કરે છે આંખ!
મેં પથ્થરોને ઊડતા જોયા હતા
ને પંખીઓને બૂડતાં જોયા હતાં.
આ નદીની રેતમાં
બળતી બપોરે
પંખીઓની દાઝતી છાયા
અરે
એના વિષાદે આંખમાં
આંસુ મને આવ્યાં હતાં.
આંખમાં આંસુ
અને એમાં સદા યૌવનતરીને હાંકતા
વર્ષો સુધી રોયા હતા.
વર્ષો સુધી જોયા હતા
મેં પથ્થરોને ઊડતા
ને પંખીઓને બૂડતાં.
પથ્થર હવે પથ્થર બન્યા છે.
પંખી હવે પંખી બન્યાં છે.

જોઉં છું મિત્રો તમોને
 રેતમાં હોડી હમેશાં હાંકતા
 ને કેડમાંથી વાંકતા
 ને હોઠમાંથી હાંફતા
 ગીતની કડી.
 તેથી જ કહું છું કે હવે હું જાઉં છું.
 મૌનને અંતે હવે હું ગાઉં છું.

છો બબડતું બોર વેચે છે
 નગર પાંખું
 નગરની તૂટલી તિરાડ-શી સડકો મહીં
 હું ફક્ત કેવલ ગાઉં છું.
 કાનને સંભળાય મારા
 એટલું ધીમેશથી હું ગાઉં છું.
 ફક્ત કેવલ ગાઉં છું.

– લાભશંકર ઠાકર

○

આ કાવ્ય એક મરણોન્મુખ મનુષ્યની સ્વગતોક્તિ છે.

કાવ્યનાયક સાંજના સમયે કોઈ એક શહેરની સડક પર આ સ્વગતોક્તિ ઉદ્ગારે છે :

‘સાંજના ઓળા લથડતા જાય
 બબડતું બોર વેચે શહેર આખું
 શહેર પાંખું’

સાંજ જ્યારે નમતી હોય છે ત્યારે શહેરનાં ઊંચાં મકાનોનાં લાંબા ઓળા સડકો પર પડતા હોય છે જેમ જેમ સાંજ વધુ ને વધુ નમતી જાય છે. સવારે શહેર દિવસભરના કામકાજથી તૈયારી કરતું હોય છે, બપોરે કામકાજ કરતું હોય છે. માત્ર સાંજે જ એ કામકાજમાંથી પરવારતું હોય છે ત્યારે આખું શહેર સડકો પર ઠલવાતું હોય છે, ટોળાંઓથી ઊભરાતું હોય છે. ત્યારે એ ગાજતું (બોર વેચે) હોય છે. પણ ત્યારે એ થાકેલું હોય છે. એથી એ જાણે

‘મેં પથ્થરોને ઊડતા જોયા હતા

ને પંખીઓને બૂડતાં જોયાં હતાં.’

કવિએ કાવ્યનાયકના અનુભવે આ યુગમાં લયવાહી, પ્રાસયુક્તિ પંક્તિઓમાં એક જ છંદના, માત્ર હરિગીત છંદના જ એકમનાં ત્રણ ત્રણ આવર્તનોમાં દઢતાથી અને અંતિમતાથી વ્યક્ત કર્યો છે.

આ યુગમની પૂર્વે અને પછી કાવ્યનાયક પંખીઓની કરુણતાનું સ્મરણ કરે છે :

‘એકએકની ફફડ્યા કરે છે પાંખ.

શી થરક્યા કરે છે આંખ!

... ..

આ નદીની રેતમાં

બળતી બપોરે

પંખીઓની દાઝતી છાયા’

કાવ્યનાયકે પંખીઓની આ કરુણતા પ્રત્યેના એના સંવેદન, સમસંવેદનને કારણે, વિષાદને કારણે જીવનભર આંસુ સાર્યાં હતાં. પંખીઓની આ કરુણતા વૈયક્તિક કરુણતા છે પણ આ કરુણતાના કારણરૂપ જે કરુણતા છે તે આ કરુણતાથી વિશેષ એવી કરુણતા છે. એ વૈશ્વિક કરુણતા છે, એ વિશ્વવ્યાપી કરુણતા છે વિશ્વ જે કરુણતાથી છલોછલ છલકાય છે એ કરુણતા છે. આ કરુણતા પૂર્વોક્ત યુગમાં વ્યક્ત થાય છે. કાવ્યનાયકે જેને કદી ઊડવાનું ન હોય એવા નિર્જીવ પથ્થરોને ઊડવા અને જેને સદા ઊડવાનું હોય એવાં સજીવ પંખીઓને બૂડતાં જોયાં હતાં. આ વિસ્મય અને આશ્ચર્યનો અનુભવ છે, વિદ્યાતાની વક્તા અને વિષમતાને અનુભવ છે. વિશ્વક્રમમાં, વિશ્વની રચનામાં અવ્યવસ્થા અને અરાજકતાનો અનુભવ છે, મનુષ્યનો આ કરુણમાં કરુણ અનુભવ છે, ગહન અને ગભીર; કૂટ અને ગૂઢ એવા અનુભવ છે, લાભશંકરનાં અનેક કાવ્યોમાં આનુભવ પ્રત્યેક્ષ કે પરોક્ષપણે વ્યક્ત થતો જોવા મળે છે. એથી જ લાભશંકરનાં કેટલાંક કાવ્યોમાં અને ગદ્યલખાણોમાં વિશ્વક્રમ વિશે, વિશ્વની રચના વિશે ફેરવિચાર કરવો જોઈએ; પાંચ હજાર વર્ષની માનવસંસ્કૃતિ અંગે, પ્રચલિત મૂલ્યો અને માન્યતાઓ અંગે પરંપરાગત આસ્થાઓ અને શ્રદ્ધાઓ અંગે ફેરતપાસ થવી જોઈએ એવો આગ્રહ જોવા મળે છે.

કાવ્યના આરંભે જે ચિત્ર છે એમાં આ અનુભવના એકાદ અંશનું આરોપણ છે. એમાં કાવ્યનાયકનો વૃત્તિમય હેત્વાભાસ છે. પછી આ અનુભવનું સ્મરણ કરવાથી અને એ આ અનુભવમાંથી ફરી એક વાર પસાર થવાથી અંતે આ અનુભવનું નિરસન થાય છે. હવે એ ભૂતકાળમાંથી વર્તમાનકાળમાં સરી જાય છે. હવે એ નિર્મમ, નિરાસક્ત અને નિરામય છે. એનો કરુણ શાંતમાં પર્યવસાન પામે છે.

આમ, કાવ્યનાયકને એકસાથે આત્મવિલોપન અને આત્મોપલબ્ધિનો અનુભવ થાય છે;

એકસાથે તાદાત્મ્ય અને તાટસ્થ્યનો અનુભવ થાય છે. એ પથ્થર અને પંખીને નિર્લેપ નેત્રિયો નિહાળે છે.

‘પથ્થર હવે પથ્થર બન્યા છે

પંખી હવે પંખી બન્યાં છે.’

એ મિત્રોને પણ નવી નરવી દષ્ટિથી જુએ છે :

‘જોઉં છું મિત્રો તમોને

રેતમાં હોડી હમેશાં હાંકતા

ને કેડમાંથી વાંકતા

ને હોઠમાંથી હાંફતા

ગીતની કડી.

તેથી જ કહું છું કે હવે હું જાઉં છું.

મૌનને અંતે હવે હું ગાઉં છું.’

મિત્રોની આ અવસ્થા છે એથી કાવ્યનાયક મિત્રોથી દૂર થાય છે. અને ‘હું જાઉં છું’ કહીને જાણે મૃત્યુની નિકટ જાય છે. હવે એનામાં મૌન છે. એ બાહ્યજગત અને બાહ્ય જીવનમાંથી આંતરજગત અને આંતરજીવનમાં સરી જાય છે. હવે એ બહિર્મુખ નથી, એ અંતર્મુખ છે. એથી એનામાં મૌન છે. પાણીથી વધુ મુખર અને વધુ માર્મિક એવું આ મૌન છે. આ મૌનને અંતે એ ગાય છે :

‘છો બબડતું બોર વેચે છે

નગર પાંખું

નગરની તૂટલી તિરાડ-શી સડકો મહીં

હું ફક્ત કેવલ ગાઉં છું.

કાનને સંભળાય મારા

એટલું ધીમેશથી હું ગાઉં છું.

ફક્ત કેવલ ગાઉં છું.’

કાવ્યના આરંભે જે નગર હતું એનું એ જ નગર છે. પણ હવે કાવ્યનાયક એનો એ જ નથી. એ નગર પ્રત્યે એ ઉદાસીન છે, અન્યમનસ્ક છે. એને માટે જાણે એ નગરનું અસ્તિત્વ જ નથી. એની સડકો જાણે એ નગરની તૂટતી તિરાડો છે. એને હવે આ જગતમાં કશું કરવાનું નથી, કોઈને કશું કહેવાનું નથી. એને માત્ર ગાવાનું છે. પણ તે કોઈને સંભળાવવા માટે ગાવાનું નથી. એ હવે માત્ર પોતાના જ કાનને સંભળાય એટલું ધીમેશથી ગાય છે. એ ફક્ત કેવળ ગાય છે. એ પોતાનું હંસગીત ગાય છે. ‘ફક્ત કેવળ ગાઉં છું.’ શબ્દોના પુનરાવર્તનમાં એની આ અંતિમ ઇચ્છાની પ્રતીતિ થાય છે. આમ, કાવ્યને અંતે કાવ્યનાયક એના અંતરતમમાં અલોપ થાય છે.

માત્ર આ કાવ્ય જ નહિ, કાવ્યમાત્ર કવિને માટે એકસાથે આત્મવિલોપન અને આત્મોપલબ્ધિનો અનુભવ છે, એકસાથે તદાત્મ્ય અને તાટસ્થ્યનો અનુભવ છે; કાવ્ય એ મરીને જીવવાનો મંત્ર છે.

(લાભશંકર ઠાકર : કાવ્યાસ્વાદ વિશેષાંક, પરબ, ૨૦૧૬)

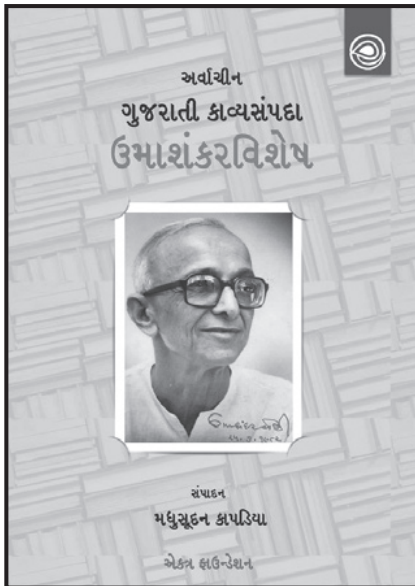
એકત્ર સાહિત્યસેતુ

એક દાયકાથી પણ વધારે સમયથી એકત્ર ફાઉન્ડેશન ઓનલાઇન પ્રકાશનો દ્વારા ગુજરાતીની સાહિત્ય-સમૃદ્ધિના વ્યાપક પ્રસાર માટે કૃતનિશ્ચયી છે—અમારો સંકલ્પ છે કે સૌ સાહિત્ય-રસિકો અને અભ્યાસીઓને અમારાં પ્રકાશનો મુક્ત રીતે ને વિનામૂલ્યે સુલભ બને. અમારા આ મિશનનો ભાવનામંત્ર છે ‘ગુજરાતી સાહિત્યના મુદ્રિત ઉત્તમ ગ્રંથોનું ઈ-રૂપાન્તર અને પ્રસારણ’. અમેરિકામાં રહીને પણ ગુજરાતી ભાષા-સાહિત્યનો સંપર્ક જીવતો રાખવાની અમારી મહેચ્છા છે. એમાં અનેક સર્જકો, વિદ્વાનો ને એમના વારસોનો અમને સહૃદય સહકાર મળતો રહ્યો છે.

એકત્ર ફાઉન્ડેશનની સ્થાપના ઈ. ૨૦૧૦માં થઈ એ પછી અમે વિવિધ દિશામાં અવિરતપણે સક્રિય છીએ:

એકત્ર ગ્રંથાલય

એકત્ર ઈ-ગ્રંથ-સંપાદા: વિવિધ અભ્યાસીઓ દ્વારા સંકલન-સંપાદન. સમગ્ર ગુજરાતી સાહિત્યમાંથી દષ્ટિપૂર્વક ચૂંટેલાં શિષ્ટરસિક અને આસ્વાદનયોગ્ય કૃતિસંપાદનો.

- મધ્યકાલીન ગુજરાતી કાવ્યસંપદા: સંપાદક: રમણ સોની. ઈ.સ.ની ૧૪મી-૧૫મી સદીથી ૧૯મી સદીના પૂર્વાર્ધ સુધીની સમગ્ર મધ્યકાલીન ગુજરાતી કવિતામાંથી ચૂંટેલાં ઉમદા કાવ્યોનો ૧૦૦૦ જેટલાં પાનાંનો સમૃદ્ધ સંચય.
- અર્વાચીન ગુજરાતી કાવ્યસંપદા: સંપાદક: મધુસૂદન કાપડિયા. ઈ.સ. ૧૮૫૦ આસપાસથી આજ સુધીની સમગ્ર અર્વાચીન ગુજરાતી કવિતામાંથી ચૂંટેલાં ૧૫૦૦ ઉપરાંત ઉમદા કાવ્યોનો સમૃદ્ધ સંચય.
- ગુજરાતી ટૂંકીવાર્તાસંપદા: સંપાદક: મણિલાલ હ. પટેલ. ગુજરાતીની એકસો વર્ષની વાર્તાઓમાંથી ચૂંટેલી ઉત્તમ વાર્તાઓનો સમૃદ્ધ સંચય.
- ગુજરાતી નિબંધસંપદા: સંપાદક: મણિલાલ હ. પટેલ. ગુજરાતી ભાષાના સમગ્ર નિબંધકૃતિઓમાંથી ચૂંટેલા ઉત્તમ નિબંધોનો સમૃદ્ધ સંચય.

- * મધ્યકાલીન પ્રશિષ્ટકૃતિ-સંપાદન શ્રેણી: સંયોજક: રમણ સોની
પ્રમુખ આખ્યાનકૃતિઓ, દીર્ઘ રચનાઓ, પ્રશસ્ત પદકવિઓમાંથી સંકલનો.
એમાં કવિપરિચયો, શબ્દાર્થો, કવિ ને સ્વરૂપ પરના સુગમ અભ્યાસ-લેખો.
- * અર્વાચીન કાવ્ય-આચમન શ્રેણી: સંપાદન યોગેશ જોષી, ઊર્મિલા ઠાકર
વીસમી સદીના પ્રશિષ્ટ કવિઓનાં ચૂંટેલાં કાવ્યો, કવિપરિચય અને આસ્વાદક
લેખ સાથે. દસ-દસ કવિઓના પાંચ સંપુટ.
- * અનુઆધુનિક કવિપ્રતિભા શ્રેણી: સંયોજક: મણિલાલ હ. પટેલ. જાણીતા
અનુઆધુનિક કવિઓની કૃતિઓનું સંપાદન, આસ્વાદ-અભ્યાસ સાથે.

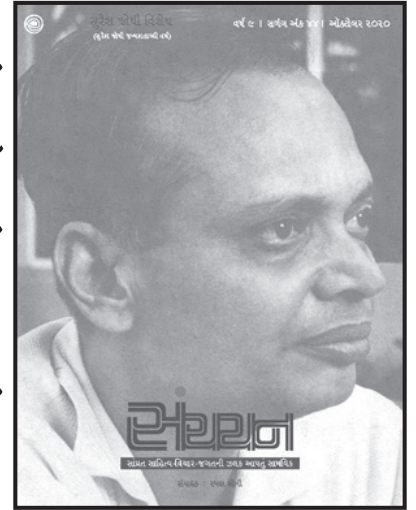
*

ગુજરાતી સાહિત્યનાં મૂળ પ્રશિષ્ટ પુસ્તકોનાં ઈ-રૂપાન્તરો: ઈ. ૨૦૧૧માં
અમે પહેલો ઈ-ગ્રંથ ‘અરધી સદીની વાચનયાત્રા’ (મહેન્દ્ર મેઘાણી) પ્રકાશિત
કર્યો હતો ત્યારથી લઈને આજ સુધીમાં અમે ઉત્તમ સર્જકોનાં ૧૦૦ ઉપરાંત
પુસ્તકો પ્રકાશિત કર્યાં છે.

એ ઉપરાંત ૬૫ ઉપરાંત પુસ્તકો હાલ પ્રકાશન-પ્રક્રિયામાં છે.

*

સંચયન ઈ-સામયિક: ઓગસ્ટ ૨૦૧૩થી અમે શરૂ કરેલા
‘સંચયન’ દ્વિમાસિક સામયિકમાં, ગુજરાતીની સર્વકાલીન ઉત્તમ
રસપ્રદ કૃતિઓ રજૂ થાય છે: મનોહર લે-આઉટ, ખ્યાત
ચિત્રકૃતિઓ, પઠન-ધ્વનિઅંકન એના વિશેષો છે. ઓક્ટો.
૨૦૨૧માં એનો ૫૦મો અંક પ્રગટ થશે. ‘સંચયન’નું સંપાદન
જાણીતા વિવેચક-સંપાદક રમણ સોની કરે છે.

*

પ્રશિષ્ટતા-સંગ્રહ (ગુજરાતી ડિજિટલ લાઈબ્રેરી)થી લઈને સામ્પ્રત સાહિત્ય-
સંચાર (ઈ-સામયિક) સુધીની અમારી આ ક્રિયાશીલતા આપ સૌ
www.ekatrafoundation.org અને [https://wiki.ekatrafoundation.org/
wiki/એકત્ર_ગ્રંથાલય](https://wiki.ekatrafoundation.org/wiki/એકત્ર_ગ્રંથાલય) ઉપર સાક્ષાત્ કરી શકશો. જે જે વાચનરસિકો પોતાનું
e-mail સરનામું ‘સંચયન’ના હોમ પેજ ઉપર જઈ ઉમેરશે એમને નિયમિત
રીતે ‘સંચયન’ તેમ જ એકત્રનાં નવાં ઈ-પ્રકાશનો મળતાં રહેશે.

એકત્ર: પ્રકાશક: અતુલ રાવલ • atulraval@ekatrafoundation.org

‘એકત્ર’નો ગ્રંથ-ગુલાલ

સમગ્ર સમયપટને આવરી લેતી ગુજરાતી કવિતાની સમૃદ્ધિ

વી-ગ્રંથ

‘એકત્ર’ના વી-ગ્રંથોમાં અમે પુસ્તકની માત્ર સામગ્રી(Text) જ પ્રગટ કરવાને બદલે વાચકને એમાં યોગ્ય રીતે પ્રવેશ કરાવીએ છીએ. શરૂઆતમાં પુસ્તકનું સચિત્ર આવરણ (cover) તેમજ લેખકનો ફોટોગ્રાફ, અને એ પછી લેખક અને પુસ્તકના ટૂંકા, સરળ પરિચયો પણ મૂકીએ છીએ – જેથી વાચક માટે એ રસપ્રદ બની રહે.

‘અર્વાચીન ગુજરાતી કાવ્યસંપદા’ (સંપા. મધુસૂદન કાપડિયા) આ પૂર્વેના એકત્ર ઈ-પ્રકાશન ‘મધ્યકાલીન ગુજરાતી કાવ્યસંપદા’ (સંપા. રમણ સોની) સાથે અનુસંધાન પામે છે. એ બંનેમાં થઈને ગુજરાતી કવિતાના ઈ.12મી સદીથી આજ પર્યતના લગભગ 900 વર્ષના પ્રલંબ પટને આવરી લેતી કાવ્યસમૃદ્ધિ પ્રગટ કરી શકાઈ છે એનો અમને આનંદ છે. ઉત્તમ કવિતા અને એના ઉજ્જવળ ઇતિહાસના જાણકાર આ બંને સંપાદકોના અમે ઘણા આભારી છીએ.

‘અર્વાચીન ગુજરાતી કાવ્યસંપદા’ જે આખા સમયખંડને સમાવે છે એ સમય સુધારકયુગથી લઈને અનુઆધુનિક યુગ સુધીના, સ્વતંત્ર મુદ્રાઓવાળા, વિવિધ યુગોથી અંકિત છે. એટલે, દયારામ આગળ વિરમતા મધ્યકાળની સીમા પછી દલપતરામથી આરંભાતા ને છેક આજ લગી વિસ્તરતા ‘અર્વાચીન’ કાલખંડમાંથી મધુસૂદન કાપડિયાએ સંચિત કરેલી 1500 ઉપરાંત નોંધપાત્ર કાવ્યકૃતિઓને અમે યુગવાર તબક્કાઓમાં આપની સામે આવિષ્કૃત (release) કરી રહ્યા છીએ.

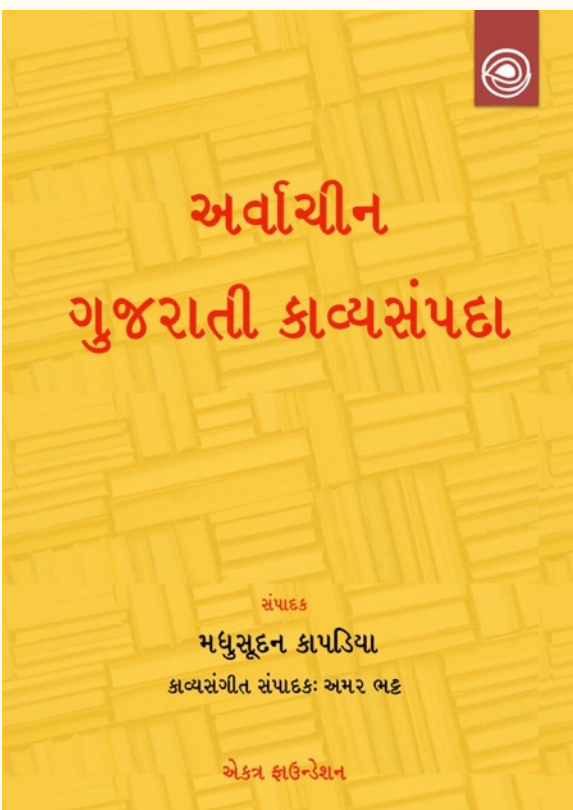
‘સુધારકયુગ’, ‘પંડિત યુગ’ અને ‘ગાંધી યુગ’ નામના આ પહેલા તબક્કાની કવિતાની ભૂમિકા એ ગાળાનાં સાંસ્કૃતિક-સાહિત્યિક પરિબળોની વિસ્તૃત સંપાદકીય પ્રસ્તાવનાથી શરૂ થાય છે ને એ પછી, કવિઓ તથા એમનાં કાવ્યો અને એમાંથી કેટલીક નેત્રદીપક કૃતિઓના આસ્વાદો ઉમાશંકર પૂર્વેની કવિતા સુધી આપણને લઈ જાય છે. અને આપ જાણો છો કે, મૂર્ધન્ય ગુજરાતી કવિ ઉમાશંકર જોશીનાં કાવ્યો(તથા એના આસ્વાદો)ને સમાવતું એક સ્વતંત્ર સંપાદન (સંપા. મધુસૂદન કાપડિયા) પણ અમે હાલમાં જ ઈ-પ્રકાશિત કર્યું છે.

આ સંપાદન એની બે વિશેષતાઓથી અ-પૂર્વ અને અ-દ્વિતીય છે: ૧. સંપાદનમાં કાવ્યાસ્વાદોનો પણ સમાવેશ કરતાં જઈશું અને ૨. ગુજરાતી સુગમ સંગીતમાં આજે જેનું નામ મોખરે છે તેવા અમર ભટ્ટ દ્વારા સંપાદિત કાવ્યસંગીતના ઓડિયો અને તેમની ભૂમિકા પણ મૂક્યાં છે.

‘અર્વાચીન ગુજરાતી કાવ્યસંપદા’નું આ પહેલું સોપાન, કવિ નર્મદની જન્મજયંતિએ આપ સૌના અદર્શ્ય હસ્તે ઉદ્-ઘાટિત થાય છે એ હર્ષની ઘટના છે.

– અતુલ રાવલ, એકત્ર વતી

વાંચો અને સાંભળો: અર્વાચીન ગુજરાતી કાવ્યસંપદા

Introduction

In 1929, Gujarat Vidyapith published its first edition of સાર્થ ગુજરાતી જોડણીકોશ, the Gujarati comprehensive dictionary. In the preface, Gandhiji wrote, “હવે પછી કોઈને સ્વેચ્છાએ જોડણી કરવાનો અધિકાર નથી”. This was the beginning of a new epoch for Gujarati.

In the early eighteenth century, people on the Indian subcontinent spoke many more dialects than are spoken today. Most dialects, including Gujarati, did not qualify as “language” because they lacked definitive dictionary and formal grammar. At that time, written materials consisted only of manuscripts. With the introduction of the printing press, publishers of Gujarati books offered books in quantities never imaginable before. This formalized Gujarati as a one of the official languages of India, in a time where many other dialects did not make the technological transition and thus are now endangered or even extinct.

Now, in the 21st century, we are experiencing another such tectonic shift, a move from paper book to digital. We feel that any language that does not make this transition will be in danger of becoming extinct by 2050. However, communities that choose to participate in this digital revolution are at a great advantage, as ubiquitous accessibility becomes common.

Every electronic device – from mobile phones to automobiles — will hold literature in the digital form and it will be accessible to people worldwide.

Mission

“Preserve and spread Gujarati literature through digitization”

In the Western world, a similar successful effort, Project Gutenberg, created over 40,000 free books in digital format and was instrumental in making e-Book reader ubiquitous. Instantly, thousands of books from Shakespeare to Agatha Christie became available to eBook readers at no charge. Over 1,000 million downloads of free ebooks have already occurred. Once Gujarati books are digital, they will be instantly available on eBook readers and readable via Kindle, iPad, Android tablets and smart phones. In the digital form they will be fully searchable with any search engine.

Accomplishments

In a very short time, Ekatra picked up pace and involved numerous volunteers from across the world:

- Registered Ekatra Foundation as US not-for-profit organization

- Designed and test creation of ebook using both soft copy and physical books.
- Became the first entity to offer true digital Gujarati ebooks for free on the web, Kindle, iPad, Android tablets, Android smart phones, iPhone and regular computers.
- Built ebook conversion process. Ekatra created/obtained tools to convert proprietary fonts into Unicode, obtained access to Gujarati OCR, established standard ePUB template and created ePUB formatting guide to achieve efficient repeatable scalable process.
- Designed Ekatra Website and offer first 25 free books. Converted total of 50 books.
- Formed literary committee and selected 86 books for conversion. Received permission to convert 20 books.
- Received permission to offer over 50 books published by Lok-Milap Trust.
- Published 8 issues of bimonthly Gujarati e-digest, સંચયન.
- Established communication with leading Gujarati not-for-profit organizations including Gujarat Vidyapith, Gujarati Sahitya Parishad, Forbes Gujarati Sabha, Lok-Milap Trust and Gujarati branch of Wikipedia (વિકિસ્રોત).

Goals

- Establish Ekatra as the premier online Gujarati literature digital library.
- Offer 200 free ebooks on Ekatra’s website.
- Offer the same on leading bookstores including Amazon, iBookstore, smashword.com and Flipkart.
- Publish 6 issues of સંચયન. Create awareness of the available Gujarati literary resources.
- Expand volunteer organization to support book conversion and proof reading tasks.
- Collaborate and share knowledge about digital books with other non-for-profit so they can also offer free digital books.

Get Involved

While our volunteers are working on all fronts, we are seeking help with the following:

- Sourcing of selected books in physical or PDF form.
- Proofreading of OCR content
- Assistance in creating local Ekatra volunteer community

Contact

Rajesh Mashruwala | mashru@ekatrafoundation.org
Atul Raval | atulraval@ekatrafoundation.org

Ekatra Foundation is a not for profit organization exempt under section 501(c)(3).

It's Federal ID is 46-2153818.

Public Charity Status: 509(a)(1) & 170(b)(1)(A)(vi) • Effective Date of Exemption: April 24, 2013.